

І. Шрамко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ У ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ НЕКРОПОЛЯ СКОРОБІР ¹

Скоробір — один з найбільших курганних могильників Більського городища (VIII—IV ст. до н. е.). У межах некрополю виявлені могили різних верств населення, у тому числі й елітні, встановлені основні типи поховальних споруд, риси поховального обряду, проте залишаються відкритими питання хронологічних меж функціонування, особливості формування могильника, актуальна проблема етнічного складу та статусу похованих осіб. Останніми роками нами цілеспрямовано здійснюються розкопки курганів у південній частині некрополю. В статті представлені результати досліджень двох курганів у 2023 році.

Ключові слова: Північно-Причорноморський регіон, Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, некрополь Скоробір, кургани, друга половина VI ст. до н. е., перша половина V ст. до н. е.

Вступ. Основні курганні могильники Більського городища розташовані за 2,5 км на захід від нього, на височині та схилах лівого берега р. Суха Грунь, притоки Псла (рис. 1: 1). Один із найраніших — сформувався в уроч. Перемірки, на правому березі річки, поряд із захисними валами Західного укріплення. Окремі, пізніші могильники й курганні групи локалізовані в уроч. Перещепине, Осняги і в межах городища.

Серед найбільших — некрополь Скоробір, де поховані представники різних груп населення, вперше виявлені елітні жіночі поховання пер-

шої половини VI ст. до н. е. (Шрамко І. 2017; Shramko 2021; 2024). У деяких випадках трапились останки супроводжуваних осіб (Шрамко 1994а; Шрамко, Задніков 2014). Поховальні споруди, зазвичай облаштовані деревом, найчастіше зберігаються залишки дерев'яного перекриття, іноді — дошки підлоги, фіксуються паралельні канавки від колод, що слугували основою для закріплення конструкції (Махортих 2013; Шрамко 2017; 2023; Шрамко, Задніков 2021). Кургани другої половини — кінця VII — першої половини VI ст. до н. е., оточені глибокими ровами, виявлені в урочищі Марченки (Махортих 2016, с. 6, 15; рис. 1; Шрамко, Задніков 2015, с. 57, 65; рис. 1). Підкурганні поховання більш раннього періоду локалізовані поки що лише в некрополі Перемірки, на правому березі річки (Кулатова, Супруненко 2002, с. 12, рис. 3) у безпосередній близькості від поселень архаїчного періоду (Шрамко, Задніков, Корост 2020). Переважну більшість поховань V—IV ст. до н. е. відкрито у некрополях в урочищах Перещепине (Шрамко 1994b), Осняги (Ковпаненко 1967, с. 101—106, рис. 51; Шрамко 1994а), а також серед групи курганів, розкопаних у межах захисних споруд (Шрамко Б. 1994b, с. 129—130; Супруненко 1996, с. 88; Гречко та ін. 2019, с. 6—7, 11; рис. 1, 2).

Коротка історія досліджень. Уперше розкопки курганів у південній частині некрополю Скоробір здійснив на початку минулого століття В. О. Городцов (1911, с. 138—143, рис. 107). Науковець розкопав 10 курганів у південній частині некрополю, надав описання конструкції могил, поховального обряду, супроводжувачого інвентарю, проте польові спостереження представлені лише у рамках щоденникових за-

1. Проект підготовлено за підтримки дослідницької стипендіальної програми Німецького археологічного інституту (DAI): «Документування, фіксація та збереження української археологічної спадщини» (01.06.2023—31.12.2023).

писів, що не дають повної інформації про відкриті об'єкти та знахідки².

У другій половині століття декілька курганів різних хронологічних періодів у могильнику Скоробір було досліджено експедицією Б. А. Шрамка (1994). Для деяких комплексів встановити дату виявилось доволі складно через недостатність датуючого матеріалу внаслідок пограбування могил у давнину. На ділянці «Поле 7», у 1965 р. було розкрито 9 курганів (Шрамко 1994, с. 102–110, рис. 1–6). Курган 8/1965, датований автором розкопок VII ст. до н. е. (Шрамко 1994, с. 109) знаходився у безпосередній близькості від кургану 2, досліджуваному нами у 2023 р. (рис. 2). З 2013 р. дослідження курганів у некрополі Скоробір здійснюють експедиції під керівництвом І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова³. За останні десять років у некрополі Скоробір нами розкрито 11 курганів, більшість з яких датована VI ст. до н. е. З них, на ділянці, що розглядається у статті — два (Шрамко 2017; Шрамко, Задніков 2014; 2018; 2020; 2021; Shramko 2024; Shramko, Zadnikov 2017). При розкопках вперше вдалось виявити поховання представників пануючої верхівки, серед яких найбільшу увагу привернули жіночі поховання ранньоскіфського часу з золотими прикрасами головних уборів, а також поховальні комплекси останньої чверті VI та початку V ст. до н. е. з рідкісними артефактами не місцевого виробництва (Шрамко, Задніков 2018; Shramko, Zadnikov 2021; Shramko, Tarasenko 2022).

Матеріали розкопок курганів у південній частині некрополю вказують на певні особливості поховального обряду та деякі тенденції в формуванні могильника. По-перше, всі досліджені кургани не мали ровів, які є звичайним елементом для курганів у центрі могильника (Махортих 2013; Шрамко, Задніков 2015), по-друге, у досліджених курганах відсутні випускні поховання (Шрамко Б. 1994, с. 102), по-третє, у межах могильника простежені мікрогрупи курганів з похованнями доволі вузького хронологічного діапазону (Шрамко 2023), у четвертих, становиться зрозумілим, що саме в цій частині некрополю, на найбільш висотній відмітці берегового плато у період архайки проводили захоронення місце-

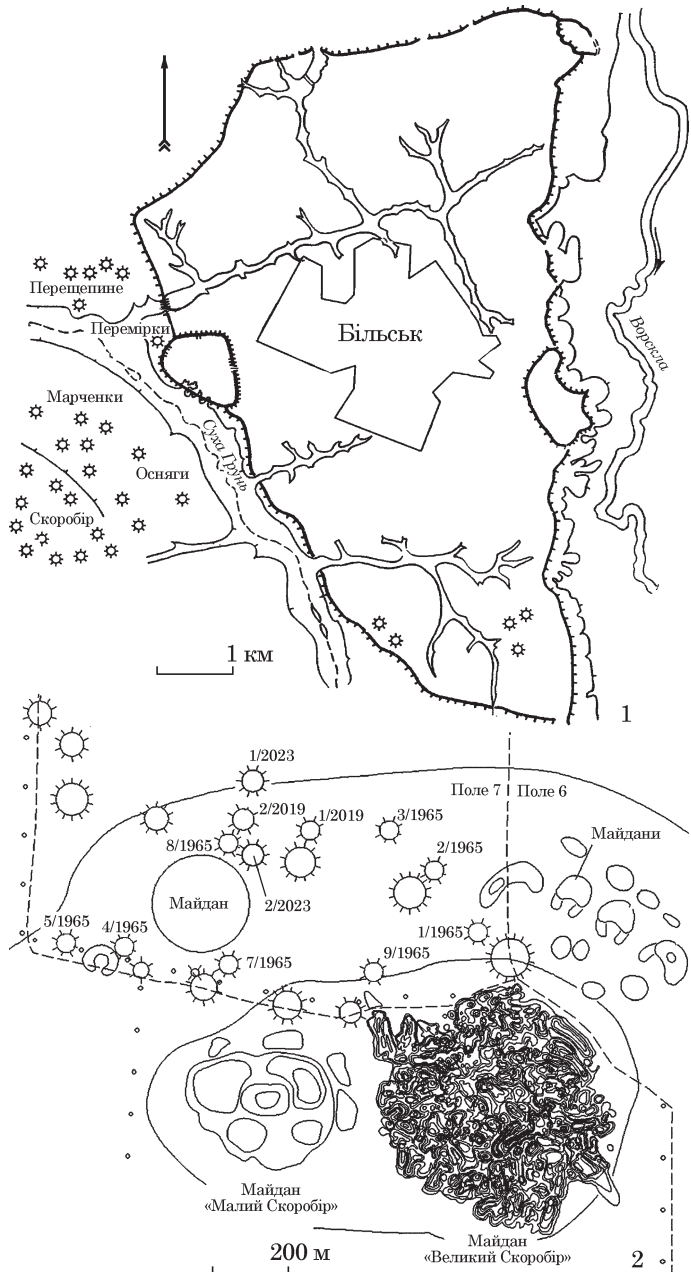

Рис. 1. Більське городище та його некрополі: 1 — загальний план городища з позначенням основних курганних могильників; 2 — кургани в південній частині некрополя Скоробір

Fig. 1. Bilsk hillfort and its necropolises: 1 — a general plan of the hillfort with the designation of the main burial mounds; 2 — barrows in the southern part of the Skorobir necropolis

вої еліти (Шрамко 2017; Shramko 2024). Проте залишається відкритим питання: чи були виокремлені ділянки для членів окремих родин, або кургани розташовані за іншим принципом? Який вигляд мав могильник за часів архайки та як він розширювався протягом наступного періоду?

Матеріали та методи. У пошуках відповідей на ці питання було вирішено здійснювати планомірні розкопки курганів у південній частині могильника, перш за все, на ділянках

2. Рисунки речей з окремих курганів, досліджених В. О. Городцовим опубліковані в монографії Г. Т. Ковпаненко (1967, с. 96–98, рис. 43: 9–30; 44: 1–10).

3. Скіфська експедиція Каразінського університету та експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ».

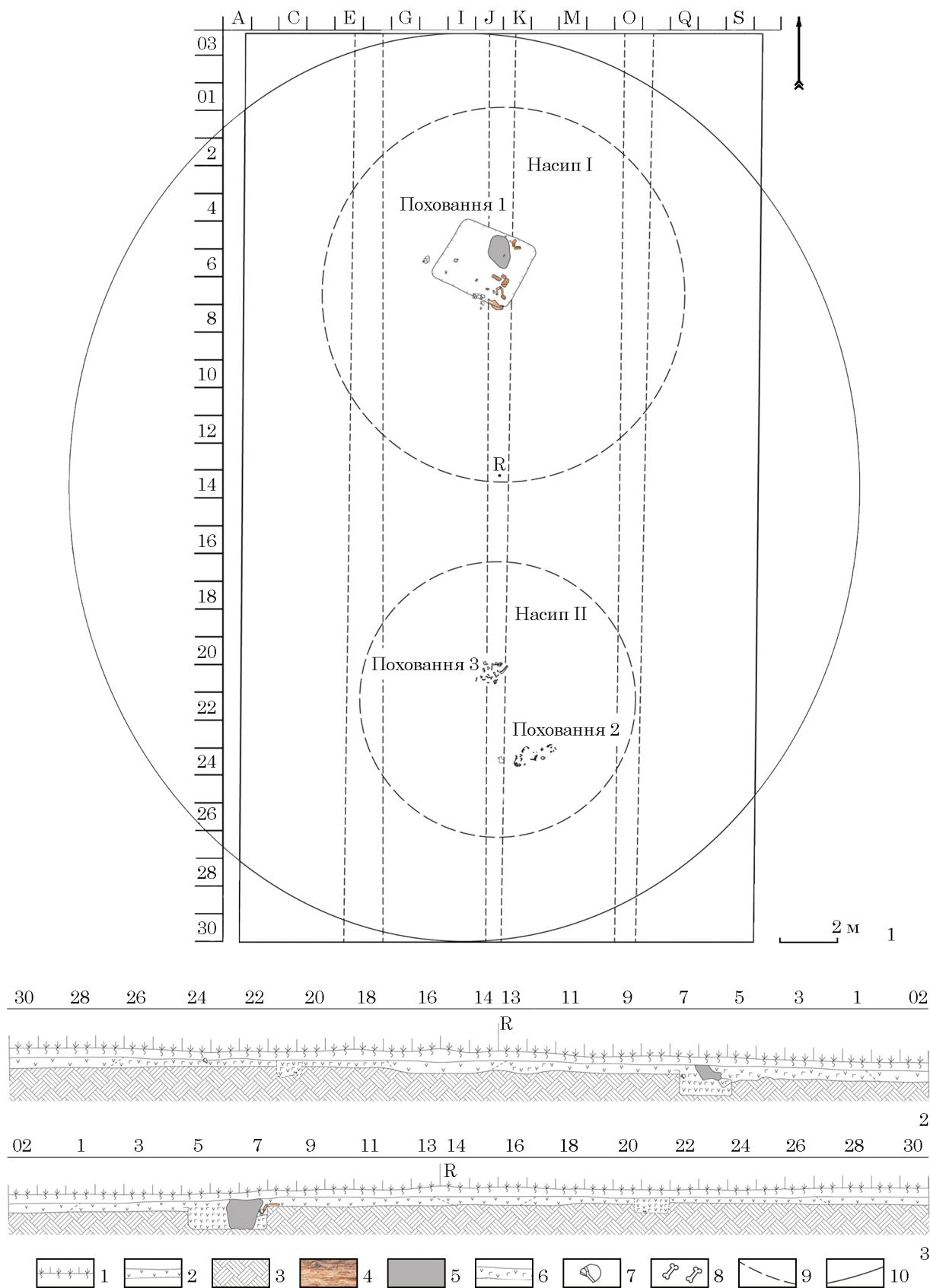

Рис. 2. Курган 1/2023: 1 — загальний план; 2, 3 — профілі контрольної бровки. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — чорнозем; 3 — материковий суглинок; 4 — дерево; 5 — грабіжницький хід; 6 — чорнозем із суглинком; 7 — уламки кераміки; 8 — кістки; 9 — межа давнього насипу; 10 — межа сучасного насипу

Fig. 2. Barrow 1/2023: 1 — general plan; 2, 3 — control balk profiles. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — chornozem; 3 — mainland soil; 4 — wood; 5 — looting shaft; 6 — chornozem with loam; 7 — pieces of pottery; 8 — bones; 9 — border of the ancient mound; 10 — border of the modern mound

«Поле 7» та «Поле 6» задля розширення джерельної бази досліджень. У 2023 р. ми планували розкрити два кургани, розташовані у безпосередній близькості до не пограбованого кургану 2/2019, під насипом якого виявилось поховання жінки у головному уборі, прикрашеному золотими скроневими підвісками / сережками, пронизками та бляшками, а також з намистом із напівдорогоцінних каменів, бурштину, з фаянсовим єгипетським амулетом у вигляді скарабею, а також металевим браслетом та шпильками (Shramko 2024). Поряд з цим комплексом першої половини VI ст. до н. е. у різні роки були також досліджені інші кургани ранньоскіфського часу (Шрамко 1994а; Шрамко, Задніков 2020). Нові матеріали розкопок доповнюють загальну картину формування могильника на окремій ділянці великого за розмірами некрополя (рис. 1: 2).

Насипи курганів були розкриті за допомогою техніки декількома паралельними траншеями з залишенням контрольних бровок для ведення стратиграфічних спостережень. Поховання у дерев'яних конструкціях виявилися пограбованими в давнину. Сліди втручання грабіжників фіксувались у стратиграфії насипів, а також після зачищення могильних плям, що відрізнялись кольором ґрунту та його щільністю. Характер заповнення був встановлений за стратиграфією могил. Саме такий метод дозволив з'ясувати деякі моменти проникнення грабіжників та ступінь руйнації. Частина речей знаходилася у перевідкладеному стані, деякі залишилися на первинних місцях⁴. Поховання у неглибоких ґрунтових ямах, ймовірно не цікавили грабіжників, але через незначну глибину могил та активну діяльність кротів людські останки збереглися погано, керамічний посуд виявився фрагментованим, а залізний предмет — дуже корозованим.

Основні результати досліджень. Кургани знаходяться в зоні господарської діяльності аграріїв, на полях, які щорічно засівали різними культурами. Велика кількість курганів в цій зоні розорена, їх насипи значною мірою знівельовані, а розміри та форма значно відрізняється від тих, що були за скіфських часів. Під двома дослідженими нами курганами були виявлені давні поховання, проте деякі могили

4. Кістковий матеріал зберігся частково, повного набору кісток скелетів немає, проте виявилась можливість відібрати зразки для генетичного аналізу. Антропологічні визначення зробив к. м. н. А. В. Артем'єв; аналізи ДНК — д. б. н. О. М. Утевська. Предмети античного імпорту визначив к. і. н. С. А. Задніков. Реставрацію керамічних виробів здійснив А. І. Штанько.

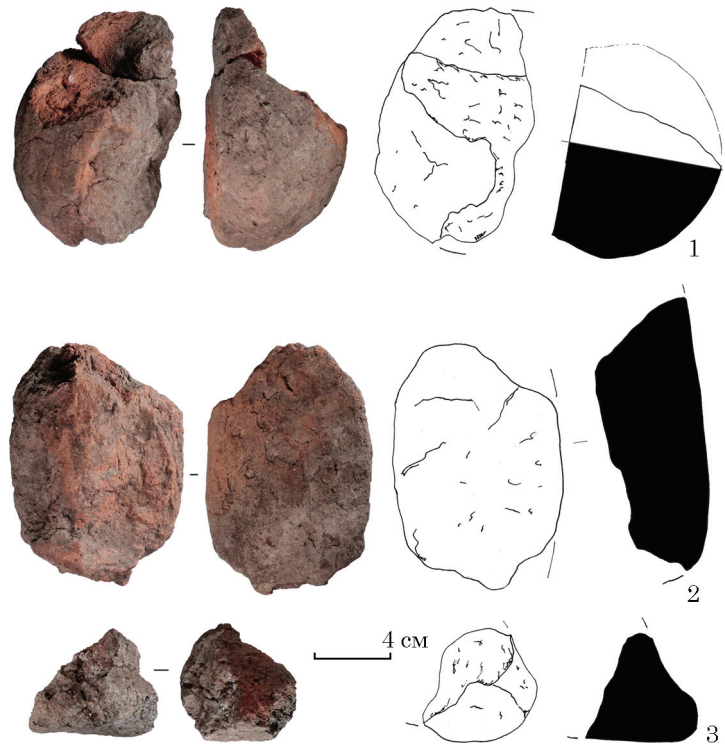

Рис. 3. Знахідки з насипу кургану 1/2023: 1—3 — уламки глиняних конусів

Fig. 3. Finds from the mound of barrow 1/2023: 1—3 — fragments of clay cones

заснажи втручання давніх грабіжників, що не є виключенням в курганній археології.

Курган 1/2023. Розташований в південній частині ділянки на північ від кургану 2/2019 (рис. 2). На момент розкопок він мав діаметр близько 32 м (рис. 3: 1). Його висота з північної сторони становила приблизно 0,4 м, а з південної — близько 0,1 м. Сучасний насип мав форму овалу, витягнутого за лінією південь—північ, чітко не «читався» на денній поверхні, мав діаметр близько 32 × 27 м, висоту — від 0,1 м з південного боку до 0,4 м з північного. Вже у процесі дослідження було з'ясовано, що під ним, на відстані усього трьох метрів знаходяться два окремих невеликі насипи. Насип I був розташований в кв. Е—Q/1—14, у данину мав діаметр 13 м. Насип II — в кв. Т—Q/17—27, мав діаметр 10,5 м (рис. 2).

Стратиграфія. Спостереження за структурою курганного насипу велися по контрольних бровках (рис. 2), з яких найбільш інформативною виявилася центральна. В інших профілях фіксувалася лише потужність шару оранки, нижче якого залягав однорідний чорноземний ґрунт розораного курганного насипу без будь-яких слідів пізніх перекопів, артефактів і кісткових останків. За наявності або відсутності великої кількості кротовин, а також відмінностей у відтінках ґрунту встановлені межі первинних насипів.

Західний профіль по лінії квадратів K/03—30 (рис. 2). Простежена наступна стратиграфія:

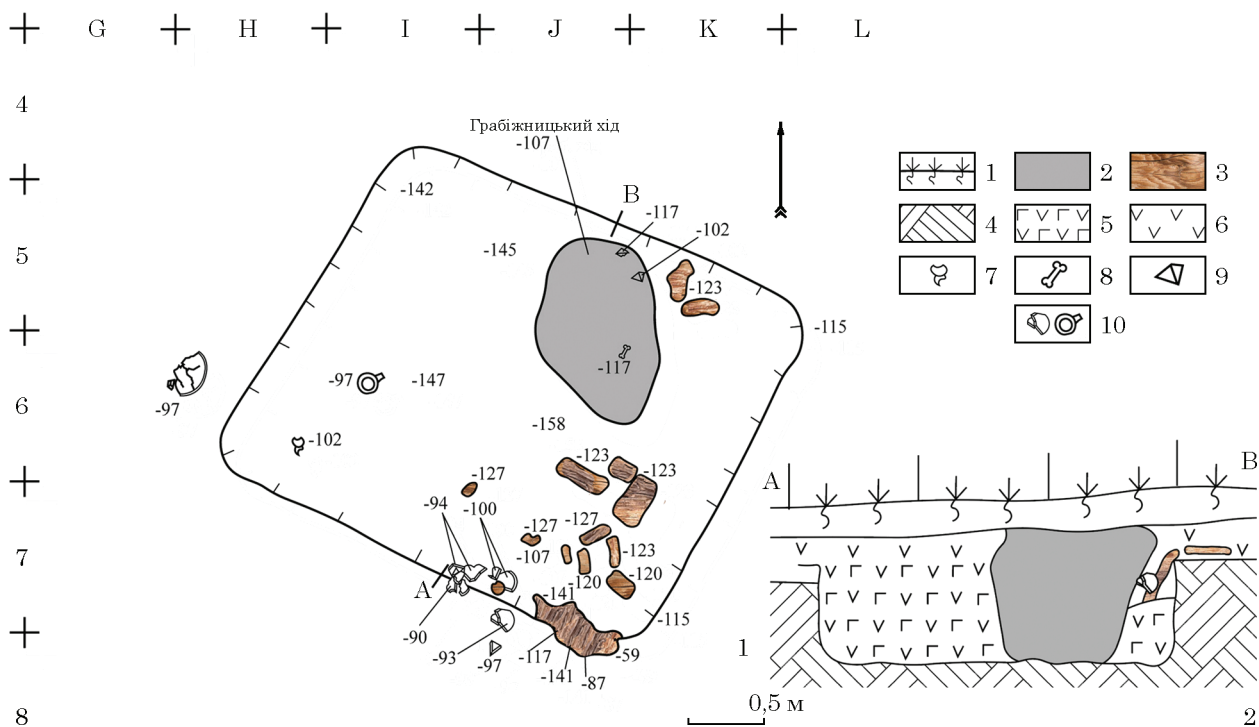

Рис. 4. Поховання 1, курган 1/2023, насип І: 1 — план поховання; 2 — профіль заповнення могили. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — грабіжницький хід; 3 — дерево; 4 — материковий суглинок; 5 — чорнозем із суглинком; 6 — чорнозем; 7 — зуби; 8 — кістки; 9 — залістий пісковик та кварцит; 10 — кераміка

Fig. 4. Burial 1, barrow 1/2023, mound I: 1 — burial plan; 2 — grave filling profile. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — looting shaft; 3 — wood; 4 — mainland soil; 5 — chernozem with loam; 6 — chernozem; 7 — teeth; 8 — bones; 9 — ferruginous sandstone and quartzite; 10 — pottery

до глибини 0,25—0,7 м від рівня репера фіксувався орний шар потужністю 0,25—0,4 м, нижче — шар чорнозему, потужністю 0,2—0,45 м, який поступово замінювався материковим суглинком. Межі загального насипу охоплюють кв. К/3—30. У кв. К/1—14 та К/22—23 простежена межа насипу І, а в кв. К/17—27 — межа насипу ІІ, між якими — темний чорнозем. Поховання 1, під насипом І, у межах кв. К/4—7, було заповнено чорноземом з домішками жовтого суглинку. У розрізі могили зафіксовано грабіжницький хід, заповнений мішаним ґрунтом. За межами поховальної камери (кв. К/4), на глибині 0,25—0,3 м від репера знайдені фрагменти глиняних конусів (рис. 2: 1; 3: 1—3). На межі кв. К/5—4, на глибині 1,24 м від реперної відмітки — залишки дерев'яного покриття. У кв. К/20—21, під насипом ІІ простежені нечіткі контури поховання 3. На глибині 0,80 м від реперу були виявлені кістки людини, уламки ліпленої миски.

Східний профіль по лінії квадратів J/03—30 (рис. 2: 3). Простежена наступна стратиграфія: під пластом рілля потужності 0,2—0,35 м залягав рівномірний шар чорнозему потужністю 0,25—0,4 м, який поступово переходив у материковий суглинок (рис. 4: 5: 3; 12: 2; 13). Межі загального насипу охоплюють кв. К/03—30. У кв. J/01—14 простежувалися межа насипу І, а в кв. J/27—17 — межа насипу ІІ. Між насипами фіксувався темний чорнозем. У кв. J/5—7

розташовувалося поховання 1, із заповненням мішаним ґрунтом: чорноземом та домішками жовтого суглинку. Грабіжницький хід був заповнений затеклим чорним чорноземним ґрунтом. У межах камери (кв. 7), на глибині 0,66—1,04 м від репера, простежені залишки дерев'яного покриття. У кв. К/20—21 фіксувалися нечіткі контури поховання 3. У кв. 20—21, на глибині 0,92 м від репера знайдені уламки ліпної миски із загнутим всередину краєм бортика та кістки людини.

Тризна. При дослідженні курганного насипу, в кв. К/4, під шаром рілля знайдені уламки глиняних конусів (рис. 3: 1—3), що можуть бути інтерпретовані, як свідчення проведення помінально-обрядових дій, пов'язаних з похованням 1. У кв. К/24, на глибині 0,3—0,44 м від репера (рис. 2: 1) — уламки ліпного горщика, який, ймовірно, також є залишком трізни, але пов'язаний з ритуальними діями відносно поховання 2. У процесі польових досліджень виявлено три поховання, перекриті двома окремими насипами, що знаходилися на незначній відстані один від одного і могли відноситись до одного часового діапазону. Всі виявлені поховання є основними, вщуненими в ґрунт з рівня давньої денної поверхні та перекриті курганным насипом.

Поховання 1. Виявлено в кв. L—H/3—7 у центральній частині ділянки, перекритій насипом І (рис. 4). Поховальна камера (рівень

Рис. 5. Загальний вигляд поховальної камери. Поховання 1, курган 1/2023 (фото І. Б. Шрамко)

Fig. 5. General view of the burial chamber. Burial 1, barrow 1/2023 (photo by I. B. Shramko)

давнього похованого ґрунту) фіксувалась практично під шаром рілля. Після зачищення дна розкопу виділялась ледве помітною плямою прямокутної форми, орієнтованою з північного заходу на південний, ймовірно залишений на перекритті, оскільки уламки іншої розбитої миски знаходились серед зітлілих дерев'яних плах перекриття (рис. 4; 5). Яма під поховання була викопана до глибини 0,5 м від рівня давнього горизонту та 1,47—1,58 м від реперної відмітки. Могила була повністю пограбована. У заповненні грабіжницького ходу, на глибині 1,02 та 1,17 м — шматок кварциту (рис. 3: 4) та залізистого пісковику (рис. 6: 4). У поховальній ямі ніяких речей виявлено не було (рис. 5). Лише у верхній частині заповнення, біля південно-західної стінки могили — декілька зубів підлітка 12—14 років. Результати аналізу ДНК довели, що вони належали особі жіночої статі.

Конструкція могили не відрізнялася складністю. Поховальна камера уявляла собою просту яму прямокутної в плані форми з розмірами 2,83 × 2,45 м (рис. 4; 5). Її було впущено лише на незначну глибину в материковий суглинок. Більшою мірою вона викопана у давньому чорноземі, тому контури могили «читалися» менш чітко ніж зазвичай. Довгою віссю могила орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Дерев'яна конструкція перекриття практично не збереглася. За залишками дерев'яних плах, простежених на різних глибинах, а також тліну деревини на окремих ділянках дна могили (рис. 5), можна припустити, що поховальна камера була перекрита цілими колодами, а підлога, можливо, облицьована дошками. Дерев'яне перекриття, швидше за все, спиралося на краї ями. Такий момент простежений у південно-східному кутку могили, де залишки дерев'яних колод збереглися краще.

Заповнення могили. Поховальна камера була заповнена щільним, затеклим ґрунтом, що можливо пояснити руйнацією перекриття при пограбуванні. Судячи з місця розташування та розмірів грабіжницького лазу (рис. 4: 1—2), виявлення лише окремих залишків похованої людини, на момент розорювання та руйнації перекриття ще зберігало цілісність, що дозволило винести з могили всі артефакти і залишки кістяка небіжчика. Грабіжники дісталися дна поховання, пробивши лаз зверху у курганному насипу, з боку північної стінки ями, тому, наприклад, ліплений черпак залишився майже цілим. Центральна частина могили була заповнена чорноземом, що потрапив з насипу в результаті руйнації дерев'яної конструкції і просідання згнилого перекриття. Дно і стіни поховальної камери у різних місцях були перерізані кротовинами.

Речовий комплекс. Оскільки могилу було повністю пограбовано, встановити деталі поховального обряду неможливо. Можна лише припустити, що небіжчицю було покладено головою на захід, оскільки в цій частині заповнення були знайдені зуби людини (рис. 4: 1). На рівні перекриття та серед дерев'яних колод був залишений ліпний столовий посуд.

Миска (рис. 6: 1). Знайдена в уламках. Відреставрована. Має округлу форму, різко загнуті всередину краї бортика. Виготовлена з добре відмученої глини, з незначними домішками, поверхня ангобована, із зовнішнього та внутрішнього боків підлощена, випалена без доступу кисню, має чорний колір з бурими плямами, дно рівне. Висота посудини 6 см, діаметр верхньої частини 26 см, діаметр дна — 10 см. Співвідношення висоти корпусу до діаметру верхньої частини 1 : 4,3. За зовнішніми параметрами миска належить до 6 типу, 1 варіанту округлих мисок, добре відомих на території Лі-

Рис. 6. Речовий комплекс поховання 1, курган 1/2023: 1, 2 — ліпні миски; 3 — ліпний черпак; 4 — шматок орудинелого пісковика; 5 — шматок кварциту (фото, рисунки С. А. Заднікова, А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 6. Object complex of burial 1, barrow 1/2023: 1, 2 — hand-made bowls; 3 — hand-made scoop; 4 — a piece of petrified sandstone; 5 — a piece of quartzite (photo, drawings by S. A. Zadnikov, A. O. Chudilovska, and I. B. Shramko)

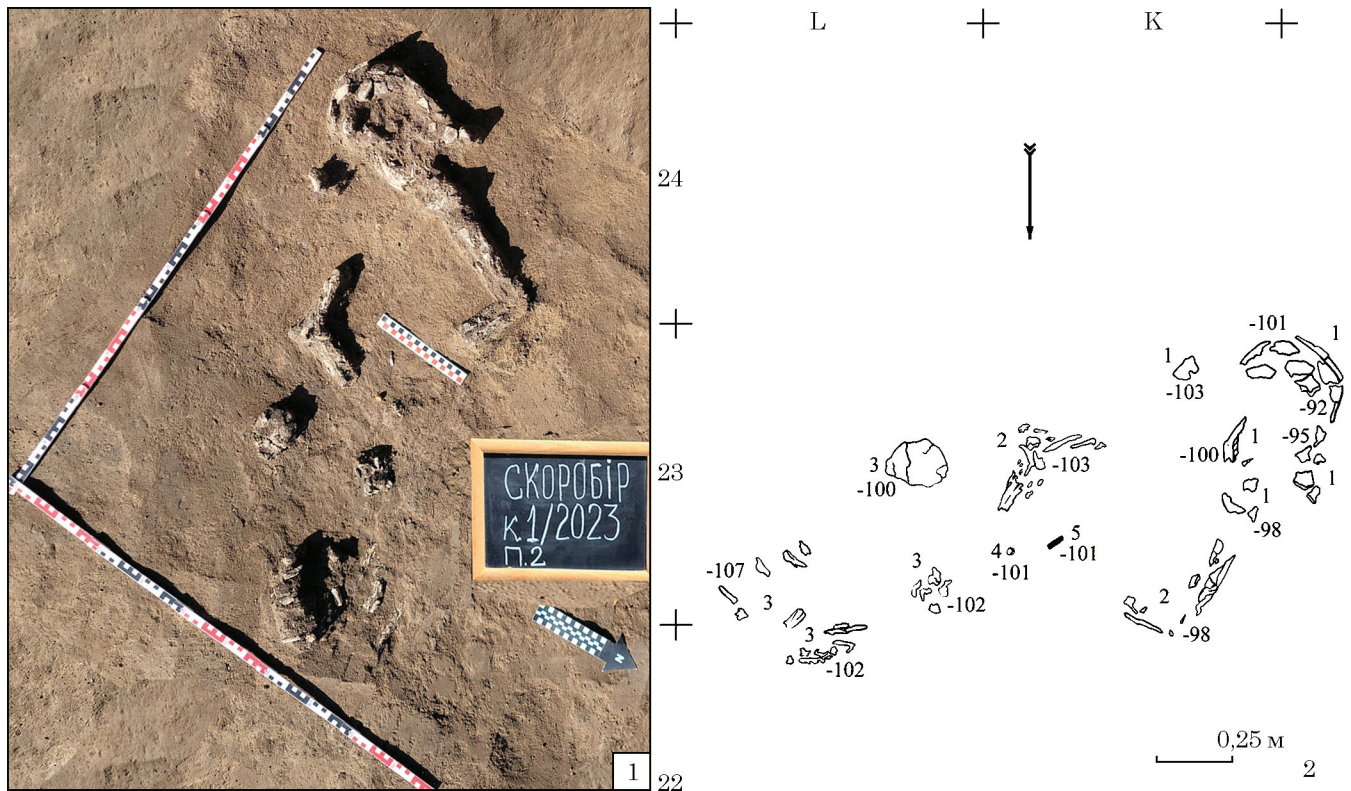

Рис. 7. Загальний вигляд поховання 2, курган 1/2023, насип II: 1 — фото; 2 — креслення (1 — череп і щелепа; 2 — фрагменти кісток рук; 3 — фрагменти кісток; 4 — реальгар; 5 — залізний браслет)

Fig. 7. General view of burial 2, barrow 1/2023, mound II: 1 — photo; 2 — drawing (1 — skull and jaw; 2 — fragment of hand bones; 3 — bone fragments; 4 — realgar; 5 — an iron bracelet)

состепової Скіфії (становлять 85 % від загальної кількості) в матеріалах кінця VI — IV ст. до н. е. (Песяшенко 2020, с. 40). Близькі за формою та пропорціями екземпляри походять з відкладень другої половини VII — середини VI ст. до н. е. Західного укріплення Більського городища (Песяшенко 2020, с. 227, рис. 64: 13), другої половини VI — середини V ст. до н. е. Східного укріплення (Песяшенко 2020, с. 240, рис. 77: 1), Басівського городища (Песяшенко 2020, с. 248, рис. 85: 2).

Миска (рис. 6: 2). Знайдена в уламках. Відреставрована. Має округлу форму, плавно загнуті усередину пласко-зрізані краї бортика. Ліплена з добре відмученої глини, з незначними домішками, поверхня ангобована, із зовнішнього та внутрішнього боків добре підлощена, випалена без доступу кисню, має чорний колір з бурими плямами, дно рівне, без закраїн. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 39 см, діаметр дна — 12,5 см. Співвідношення висоти корпусу до діаметра вінець 1 : 3,25. За класифікацією К. Ю. Песяшенка (2020, с. 164, рис. 2) відноситься до 3 типу. На Більському городищі миски 3 типу з подібним профілем бортику та формою корпусу зафіксовані у відкладеннях другої половини VI — середини V ст. до н. е. Східного укріплення (Песяшенко 2020, с. 237, рис. 74: 1—3). Миски 3 типу кількісно переважали в матеріалах третьої чверті VI ст. до н. е.

з культурних відкладень зольника 11 Західного Більського городища в порівнянні з матеріалами першої половини VI ст. до н. е. із заповнення землянки (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 67, 95, 118; рис. 31; 60; 87). У басейні Псла подібні зразки зустрінуті на Книшівському городищі (Песяшенко 2020, с. 244, рис. 81: 5), в матеріалах другої половини VI — середини IV ст. до н. е. В Посуллі вони відомі серед матеріалів кінця VI — середини V ст. до н. е. Басівського городища (Песяшенко 2020, с. 247, рис. 84: 4, 5). У басейні Сіверського Дінця більш повні аналогії знаходимо серед ліпного посуду Люботинського городища (Песяшенко 2020, с. 253, рис. 90: 7, 13), поселення Шовкова (Песяшенко 2020, с. 255, рис. 92: 16, 18—19), виявленого у культурних відкладеннях кінця VI — середини V ст. до н. е. Статистичні дані (Песяшенко 2020, с. 38, 124—129, табл. 49—60) також демонструють значне поширення мисок 3 типу на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя переважно у другій половині — кінці VI ст. до н. е. — першій половині V ст. до н. е.

Черпак (рис. 6: 3). Зберігся майже цілим. Відреставрований. Належить до типу кухлеподібних. Має звужене конічне горло, біконічний тулуб з виділеним ребром, трохи зміщеним нижче середини висоти корпусу, невисоку, трохи підвищену над рівнем вінець ручку з відрост-

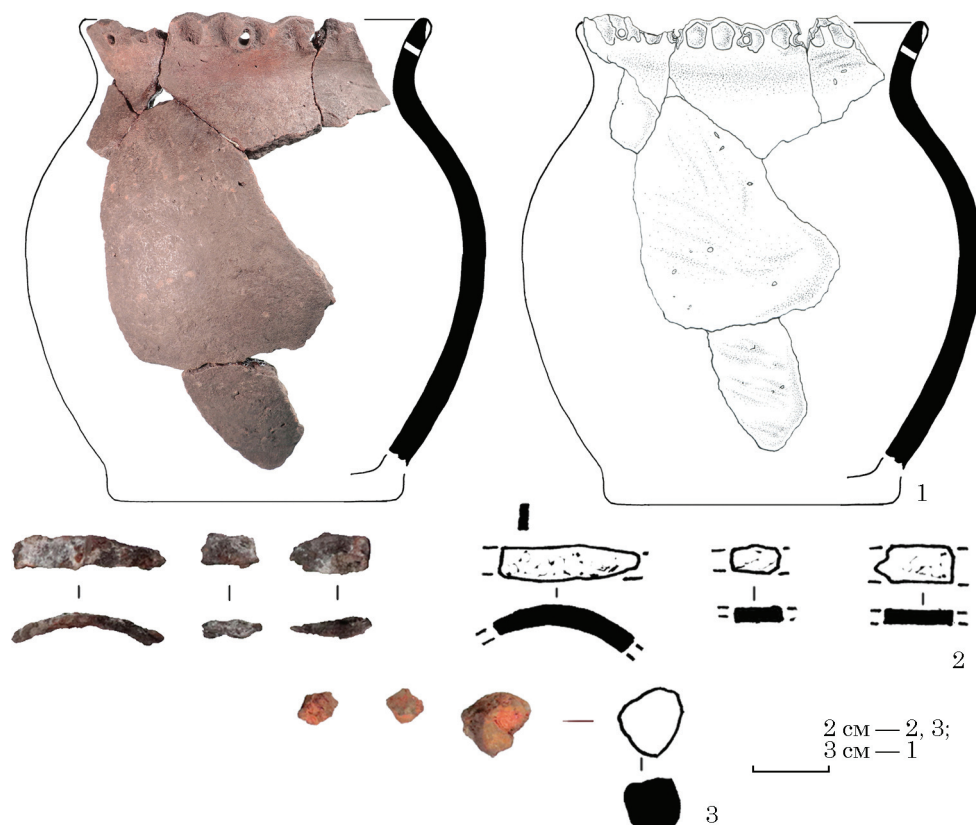

Рис. 8. Поховання 2, курган 1/2023: 1 — ліпний горщик з насипу над похованням; 2 — залізний браслет (в уламках); 3 — реалгар

Fig. 8. Burial 2, barrow 1/2023: 1 — hand-made pot from the mound above the burial; 2 — an iron bracelet (in fragments); 3 — realgar

ком (не зберігся), округле з виїмкою деще. Висота тулубу черпака — 7,2 см, діаметр — 9,7 см, діаметр вінець — 6 см. Співвідношення висоти тулубу до його діаметру 1 : 1,34. За класифікацією К. Ю. Песяшенка (2014, с. 55) може бути віднесеним до 2 варіанту кухлеподібних черпаків, які були доволі широко розповсюджені в Лісостеповій Скіфії. На правому березі Дніпра один з таких черпаків знайдений у кургані «Захарейкова Могила» (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 57, рис. 33: 2). На території Дніпровського Лівобережжя переважна більшість близьких за формою та пропорціями черпаків походить з басейну Ворскли, де вони виявлені як у поховальних комплексах, так і в культурних відкладеннях поселень. Подібний черпак, наприклад, походить з кургану 22 некрополю Скоробір (Шрамко 1994а, с. 124, рис. 13: 4). Подібні черпаки знайдені у житлах ранньоскіфського часу, досліджених під зольниками 11 та 28 Західного Більського городища, серед матеріалів VI ст. до н. е. (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 119, рис. 88; Шрамко, Снітко, Задніков, Маляревская 2021, с. 368, рис. 10: 11).

Конуси глиняні (рис. 3: 1—3). Знайдені в уламках, під шаром рілля на незначній відстані від могили (рис. 2), на глибині 0,25—0,3 м від реперної відмітки. Розміри: 11 × 5 × 7,7—

7,9; 8,6 × 12,9 × 5,2; 5,35 × 9 × 5; 4,8 × 3,3 × 4,2; 5,5 × 3,5 × 3,3; 6,5 × 5,1 × 2,7 см. Виготовлені з грубої за текстурою, добре випаленої глини. Поверхня заглажена. Мали овально-конічну форму. Слідів пальцевих вдавнень або наскрізних отворів не виявлено.

Поховання 2. У кв. К—24, на глибині 0,3 м від реперної відмітки знайдено уламки ліпного горщика (рис. 8: 1), можливо пов'язаного з тризною. Верхня частина посудини склеєна, повну форму можна відновити лише графічно. Реконструйована висота горщика 19,2 см, діаметр вінець — 14 см, діаметр тулубу — 18 см. Співвідношення висоти посудини до її максимальної ширини мало бути 1 : 1,06. Горщик має коротку шийку, профільований корпус, відігнуті назовні вінця, прикрашені пальцевими вдавненнями та наскрізними проколами. Така орнаментация набула поширення у середньоскіфський період. Подібні горщики широко розповсюджені на території Лісостепової Скіфії, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. (Песяшенко 2020, с. 31).

Поховання виявлено у кв. К—L/24, на глибині 1,02—1,05 м від реперної відмітки (рис. 2; 7). Залишки кістяка поганого стану збереження були зафіксовані під центральною контрольною бровкою, на глибині 0,95—1,07 м. Контури поховання «не читались» ані в стратиграфії, ані

після зачищення дна розкопу. Могила не була глибокою, майже повністю викопана в давньому чорноземі та у верхній частині материкового суглинку. Уявляла собою просту ґрунтову яму, будь-яких залишків дерев'яного покриття або облицювання дна могили дошками не виявлено. Небіжчика було покладено випростано, на спині, головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, голова повернута на лівий бік. За результатами антропологічного визначення — у могилі було поховано людину похилого віку, орієнтовно 50—60 років. Результати аналізу ДНК вказують, що поховання було жіночим.

Речовий комплекс. Поховальний інвентар обмежений одним предметом — простою залізною прикрасою та шматком мінералу, що вказує на невисокий соціальний статус небіжчика.

Залізний браслет (рис. 8: 2). Знайдений у заповненні могили, у квадраті К—Л/24 на глибині 1,01—1,02 м (рис. 7: 2). Вірогідно був одягнений на зап'ястя померлої жінки. Предмет зберігся в уламках розмірами $1,05 \times 0,8 \times 0,4$; $1,1 \times 0,6 \times 0,4$; $2,8 \times 0,6 \times 0,4$ см. Ширина залізної пластини становить 0,4 см. Відноситься до пластинчастих залізних браслетів, найбільш ранні з яких на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя певно походять з поховань кінця VI — початку V ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 57). Віднести його до будь якого типу складно через значну фрагментованість. Поряд з браслетом лежав шматок реальгару (рис. 8: 3).

Поховання 3. Виявлено в кв. J—K/ 20—21, перекрито насипом II. Людські кістки та уламки ліпленої миски були зафіксовані при

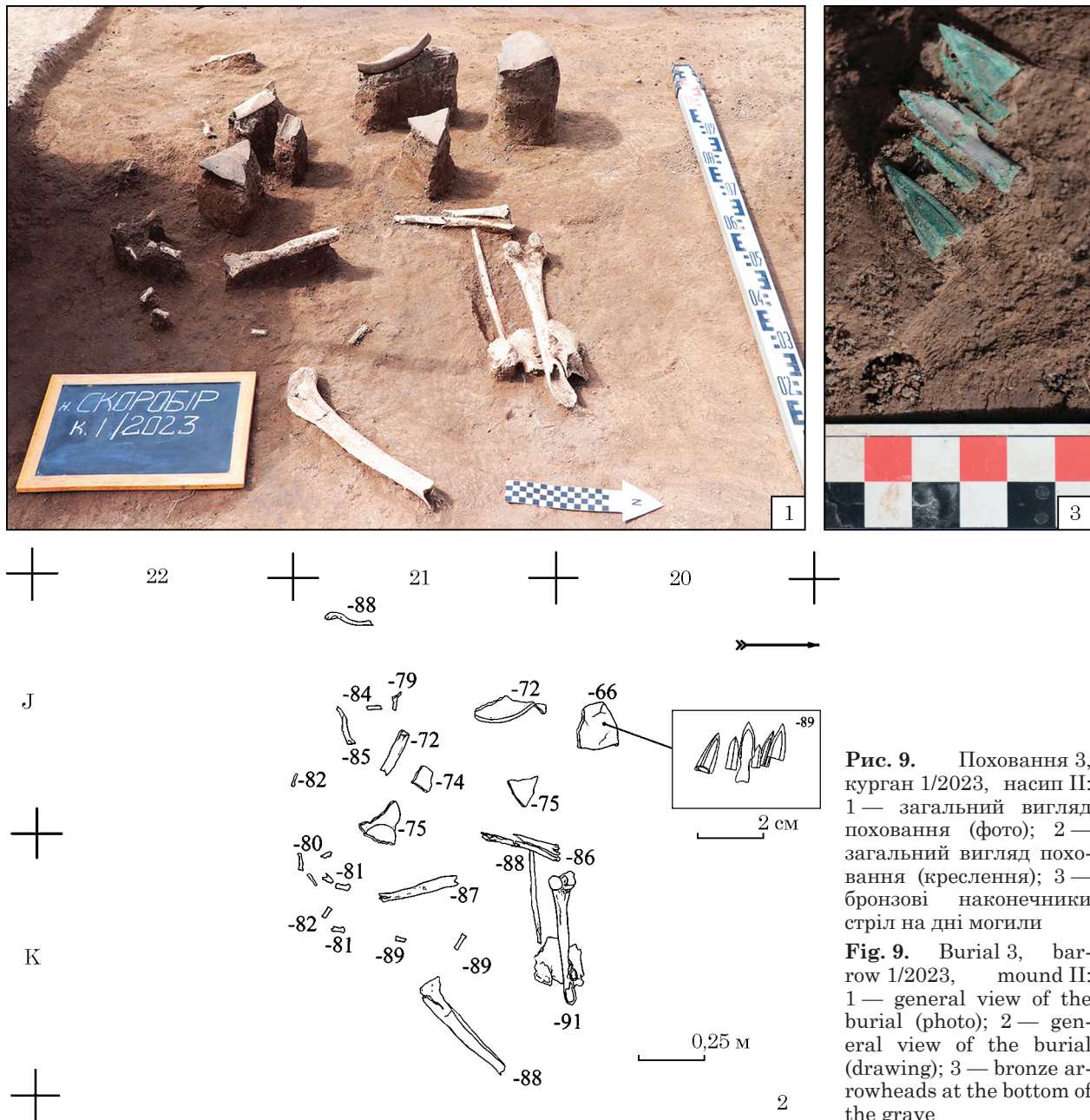

Рис. 9. Поховання 3, курган 1/2023, насип II: 1 — загальний вигляд поховання (фото); 2 — загальний вигляд поховання (креслення); 3 — бронзові наконечники стріл на дні могили

Fig. 9. Burial 3, barrow 1/2023, mound II: 1 — general view of the burial (photo); 2 — general view of the burial (drawing); 3 — bronze arrowheads at the bottom of the grave

зачищенні центральної бровки, на глибині 0,66—0,91 м (рис. 9). Будь-які контури могили а також сліди дерев'яної конструкції (перекриття, підлога, стіни) були відсутні, не простежені ані за стратиграфією насипу, ані при горизонтальному зачищенні розкопу. Могильну яму було викопано з рівня давньої денної поверхні на глибину 1,58 м від реперної відмітки. У похованні, на дні могили виявлені окремі людські кістки, за розташуванням яких складно впевнено сказати куди саме головою було покладено небіжчика та його позу, але розташування окремих кісток може вказувати на західну орієнтацію тіла померлої людини. Дані антропологічного визначення кісткових решток вказують, що у могилі був похований чоловік віком 40—45 років.

Речовий комплекс. У заповненні грабіжницького ходу, на глибині 1,02 м був знайдений шматок залізистого пісковику (рис. 10: 4), а на глибині 1,17 м — уламок кварциту (рис. 10: 5).

Миска (рис. 10: 1). Знайдена на глибині 0,66—0,75 м. Збереглася у фрагментах. Відреставрована. Має напівсферичну форму, загнуті усередину краї бортика, виділене денце. Висота корпусу — 7,5 см, діаметр вінець — 29 см, діаметр денця — 8,5 см, внутрішня поверхня чорнолискована, зовнішня — злегка підлощена, має нерівномірний випал, переважно брунатного кольору з темними плямами. Співвідношення висоти до діаметру вінець: 1 : 3,8. Також як миска з поховання 1 (рис. 6: 1) відноситься до 3 типу за К. Ю. Пеляшенком. Найбільш повні аналогії нашим екземплярам знаходимо серед матеріалів другої половини — кінця VI — середини V ст. до н. е.

Вістря стріл (рис. 9). Виявлені в заповненні могили, на глибині 0,89 м від реперної відмітки. Предмети лежали паралельно один одному, у кількості 8 шт., були перекриті уламком ліпної миски. Вістря представлені п'яти різними типами:

Тип 1 — один екз., втульчастий, трилопатекий наконечник з баштоподібною голівкою, підрізаними кінцями лопатей та шином на довгій втульці (рис. 10: 2). Висота наконечника 3,1 см, маса — 3,09 г. Наконечники стріл з такою формою голівки з'являється у культурних відкладеннях та сагайдачних наборах поховань, починаючи з другої чверті — середини VI ст. до н. е. (Гречко 2016, с. 44—45; Шрамко і др. 2021, с. 376), відсутні в наборах ранішого часу, але й не домінують у комплексах другої половини — кінця VI ст. до н. е. (Дараган 2017, с. 88—89). У басейні Ворскли наконечник близької форми походить з кургану Опішлянка (Ковпаненко 1967, с. 101, рис. 46: 1), в якому серед іншого були знайдені золоті бляшки у вигляді лежачої пантери, аналогічні тим, що прикрашали сагайдак з кургану 1/2017 (Шрамко, Задніков 2018, с. 15, рис. 6: 3), матеріали з якого, на нашу думку, не можуть бути датовані

раніше останньої третини VI ст. до н. е., або, що найбільш вірогідно, останньою чвертю століття.

Типи 2—4 — базисні наконечники — 7 екз. Розподілені на три різні типи, що набули поширення переважно у другій половині VI ст. до н. е. Майже повні аналогії знаходять серед наконечників стріл із поховання 1 кургану 1/2013 могильника Скоробір, датованого кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2016, с. 278). Так, два наконечника з ложком Λ -подібної форми, висотою 2,2 та 1,9 см, масою — 2,29 та 1,53 г. відповідно, віднесені нами до 2 типу (рис. 10: 3, 4). Вони є аналогічними наконечникам 6 типу з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 274). Наконечник 3 типу — 1 екз. (висота — 1,8 см, маса — 1,91 г.) із злегка виступаючою втулкою та двома ложками на лопатях, що охоплюють 2/3 висоти (рис. 10: 5) — відповідає вістря 9 типу з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 274), а наконечники 4 типу — 4 екз., що мають невеликі розміри, висоту від 1,6 до 1,9 см, масою від 1,18 до 1,87 г (рис. 10: 6—9) можна співставити з вістрями 4 типу, що виявився домінуючим серед інших в сагайдачному наборі з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 276, рис. 13, 14). Таким чином, можна припустити, що поховання 3 кургану 1/2023 відноситься до того ж проміжку часу, що й поховання 1 в кургані 1/2013, а саме, до кінця VI ст. до н. е.

На наш погляд, більш ранню хронологічну позицію, у межах третьої — початку останньої чверті VI ст. до н. е. займало поховання 1, в прямокутній ямі з дерев'яним перекиртям, під насипом I. Дещо пізнішим часом (остання чверть — кінець VI ст. до н. е.) можуть бути датовані два поховання (2 та 3) здійснені в простих ямах без дерев'яного перекиртя, перекиртих насипом II. Миска з поховання 3 та одна з мисок з поховання 1 належать до одного типу, а вістря стріл з поховання 3 є типовими для останньої чверті — кінця VI ст. до н. е. У той же час форма черпака з поховання 1 більш характерна для 2—3 чвертей VI ст. до н. е., що підтверджується, перш за все, матеріалами Більського городища. Ймовірно, різниця в типах могил пояснюється приналежністю небіжчиків до різних верств суспільства. Описово вказує на це факт пограбування могили під першим насипом і відсутність подібних ознак у похованнях під другим насипом. Порушення цілісності останніх викликане лише руйнівною діяльністю кротів та незначною глибиною могил. Останній чинник сильно вплинув на стан збереженості людських кісток та залізного brasлету.

Курган 2/2023. Був розташований майже за 100 м на схід від кургану 1 (рис. 1: 2). Насип у первинному вигляді не зберігся. На момент початку робіт його висота з півночі — 0,3 м, а з півдня — близько 0,1 м, діаметр — близько 24 м (рис. 11: 1). Межа первинного насипу вста-

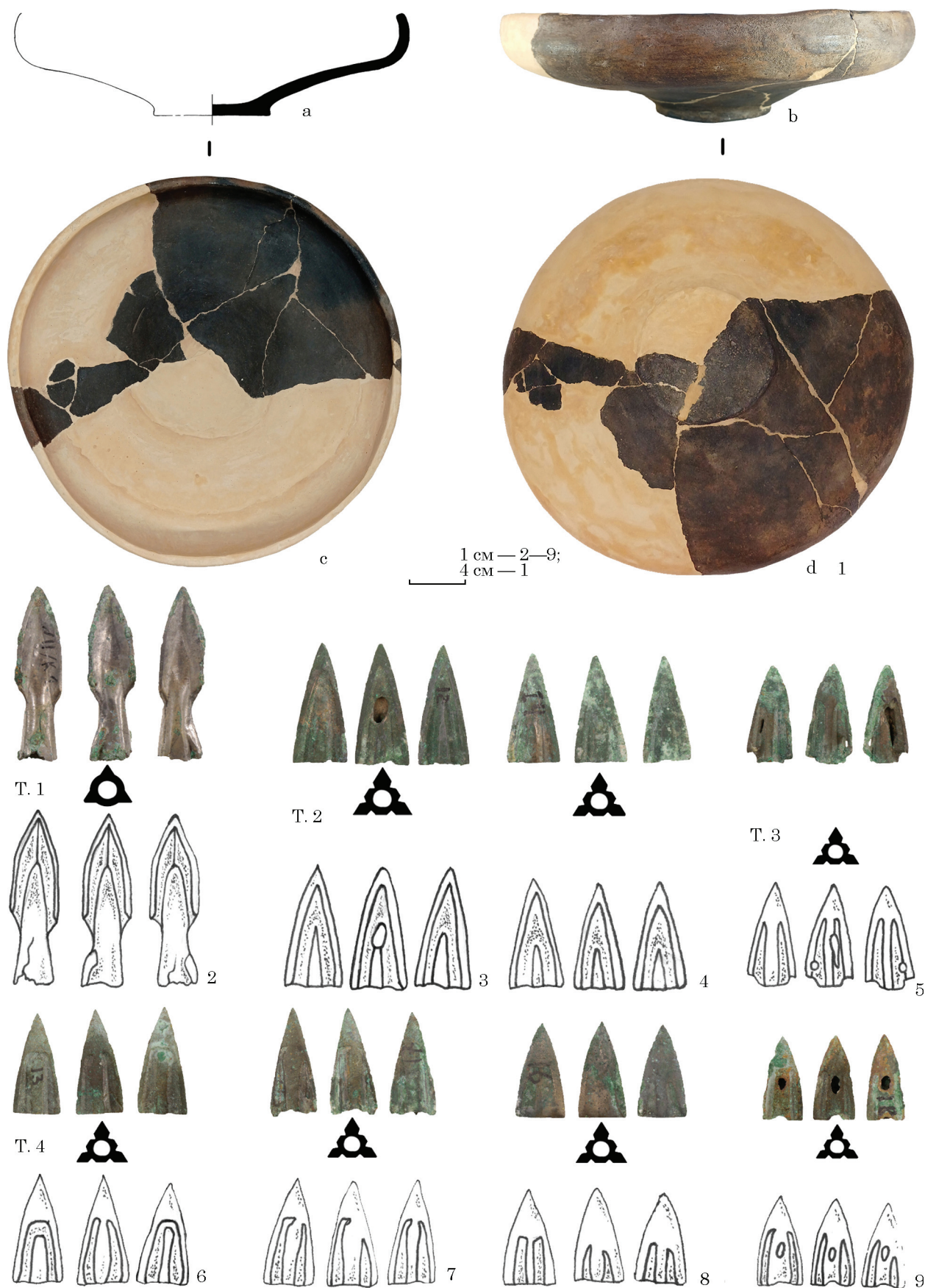

Рис. 10. Поховання 3, курган 1/2023: 1 — ліпна миска; 2—9 — бронзові наконечники стріл (фото, рисунки С. А. Заднікова, А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 10. Burial 3, barrow 1/2023: 1 — molded bowl; 2—9 — bronze arrowheads (photos, drawings by S. A. Zadnikov, A. O. Chudilovska, and I. B. Shramko)

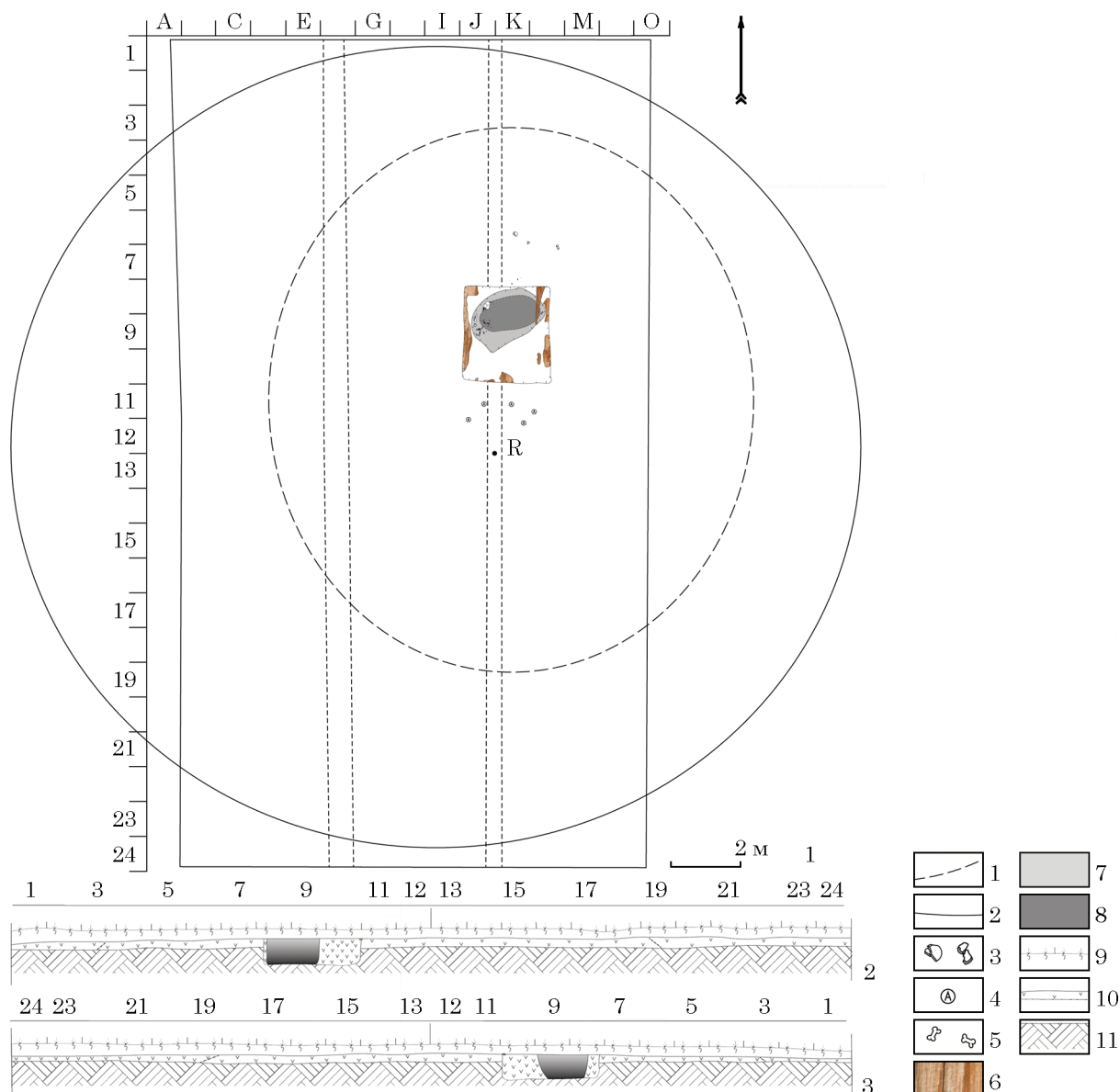

Рис. 11. Курган 2/2023: 1 — загальний план; 2, 3 — профілі контрольної бровки. **Умовні позначки:** 1 — орієнтовна межа давнього насипу; 2 — орієнтовна межа сучасного насипу; 3 — фрагменти ліпленого посуду; 4 — фрагменти амфори; 5 — кістки; 6 — залишки дерев'яного перекриття; 7 — грабіжницький хід на глибині 0,6 м; 8 — грабіжницький хід на глибині 1,10 м; 9 — рілля; 10 — чорнозем; 11 — материковий суглинок

Fig. 11. Barrow 2/2023: 1 — general plan; 2, 3 — control wall profiles. **Legend:** 1 — approximate border of the ancient mound; 2 — approximate border of the modern mound; 3 — pieces of hand-made pottery; 4 — fragments of amphorae; 5 — bones; 6 — remains of a wooden overlap; 7 — looting shaft on depth 0,6 m; 8 — looting shaft on depth 1,10 m; 9 — arable layer; 10 — chernozem; 11 — mainland loam

новлена за даними стратиграфії (рис. 11: 2). У насипу, на глибині 0,55—0,6 м зафіксовані сліди тризни, до яких ми відносимо дрібні уламки стінок ліпних горщиків (рис. 12: 1—3), знайдений в кв. J/11, на глибині 0,6 м фрагмент бортика ліпної миски (рис. 12: 5), на глибині 0,55 м, у кв. J/10, — фрагменти вінець банкоподібної посудини (рис. 12: 4), а у кв. K/11 та J/11, на глибині 0,55 м — стінки античної фасоської (?) амфори V ст. до н. е. (рис. 12: 6—10). Крім того, у кв. J/11—14, та у кв. K/9, на глибині 0,55 м, в — виявлені фрагменти кісток тварин.

Стратиграфія. Спостереження за структурою курганного насипу велися за трьома кон-

трольними бровками (рис. 11: 1). У результаті багаторічної оранки насипу курган було практично знівельовано. Під курганом зафіксовано один насип з чорноземним заповненням.

У західному профілі по лінії кв. 24—1/K (рис. 11: 2) зафіксована наступна стратиграфія: висотою близько 0,3 м від рівня реперу фіксувався пласт рілля потужністю 0,2—0,4 м. Нижче — шар чорнозему потужністю 0,1—0,3 м. Межа давнього насипу простежувалась у кв. 3—19/J. У межах кв. 10—7/K виявлено поховання. Могила була заповнена темним чорноземом, грабіжницький хід — щільним мішаним ґрунтом. Загальна глибина поховальної

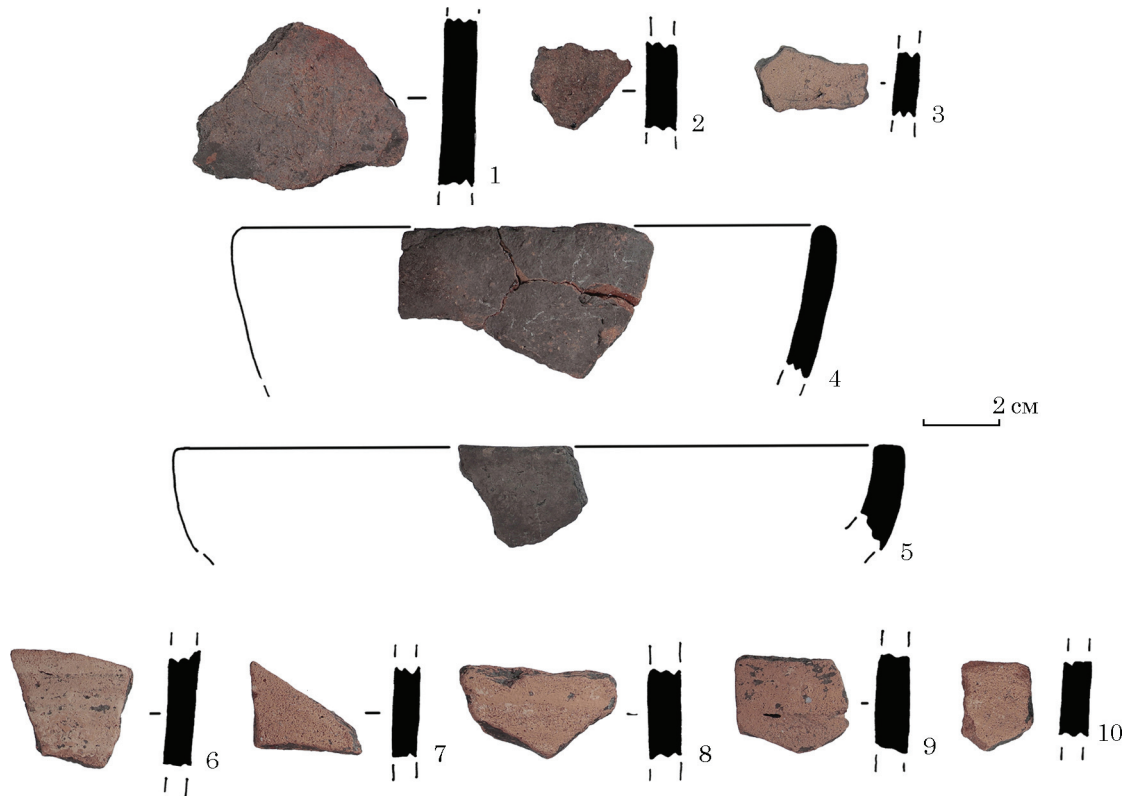

Рис. 12. Знахідки з насипу кургану 2/2023: 1—3 — уламки стінок ліпних горщиків; 4 — фрагмент ліпної банкоподібної посудини; 5 — фрагмент бортика ліпної миски; 6—10 — фрагменти стінок античної амфори (фото С. А. Заднікова та І. Б. Шрамко)

Fig. 12. Finds from the mound barrow 2/2023: 1—3 — fragments of the walls of molded pots; 4 — a fragment of a molded can-shaped vessel; 5 — a fragment of a rim of molded bowl; 6—10 — fragments of the walls of an Greek amphora (photo by S. A. Zadnikov and I. B. Shramko)

камери від рівня репера становила 1,2 м. Грабіжницький хід мав ширину 1,4 м. У кв. 9/К, в межах грабіжницького ходу поховальної камери, на глибині 0,8 м було знайдено залишки кісток тварин.

У східному профілі по лінії квадратів 1—24/J (рис. 11: 3) простежуються наступні стратиграфічні особливості: шар рілля було зафіксовано на висоті близько 0—0,2 м від репера, потужністю 0,3—0,4 м; нижче — шар чорнозему, потужністю 0,2—0,3 м. Межа давнього насипу простежувалась у кв. 3—19/J. У межах кв. 7—10/J виявлено поховання, де зі східного профілю фіксувались особливості, подібні до західного. Загальна глибина камери від рівня репера: 1,2 м. Внутрішнім заповненням поховальної камери був чорнозем, також простежувався грабіжницький хід шириною — 1,5 м, заповнений мішаним ґрунтом.

Таким чином, давній насип, межі якого були простежені в профілях контрольних бровок, фіксувався у кв. D—T/3 —19 та мав діаметр близько 16 м. (рис. 11: 1).

Опис поховання. Під курганом виявлено одне поховання із слідами давнього пограбування. Кісткові останки людини, у вигляді окремих кісток та черепу знайдені у заповненні могили, були розкидані вздовж західної стінки

поховальної камери. Могила викопана з рівня давньої денної поверхні, мала глибину 1,10 м від реперної відмітки (рис. 13: 1). В плані мала чотирикутну форму із розмірами 2,4 × 2,55 м, орієнтована за лінією Пн—Пд. У центральній частині поховання фіксувався пізній перекоп, заповнений затеклим щільним мішаним ґрунтом (рис. 14: 1, 2). Грабіжники імовірно проникли у могилу зверху, через насип кургану. Залишки дерев'яного перекопання збереглися лише по периметру поховальної камери (рис. 14: 1). Дошки були покладені паралельно одна одній (рис. 13: 2). На дні могильної ями, біля її західної стінки були знайдені деталі кінської вуздечки, що залишилися *in situ*, а також бронзові вістря стріл, що лежали окремими невеличкими скупченнями. Кілька наконечників виявлені у верхній частині заповнення могили, у грабіжницькому ході. Залишки поховання фіксувались лише у західній частині могили (рис. 14; 15), яка менше постраждала від пограбування. Саме тут знайдені уламки черепа та окремих кісток похованого, яким, за даними антропологічного та генетичного вивчення кісткового матеріалу, виявився чоловік 40—45 років. З предметів супроводжуючого інвентарю збереглася частина сагайдачного набору (35 бронзових наконечників стріл) та пов-

Рис. 13. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — загальний вигляд; 2 — залишки дерев'яних колод перекриття (фото І. Б. Шрамко)

Fig. 13. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — general view; 2 — remains of wooden overlap logs (photo by I. B. Shramko)

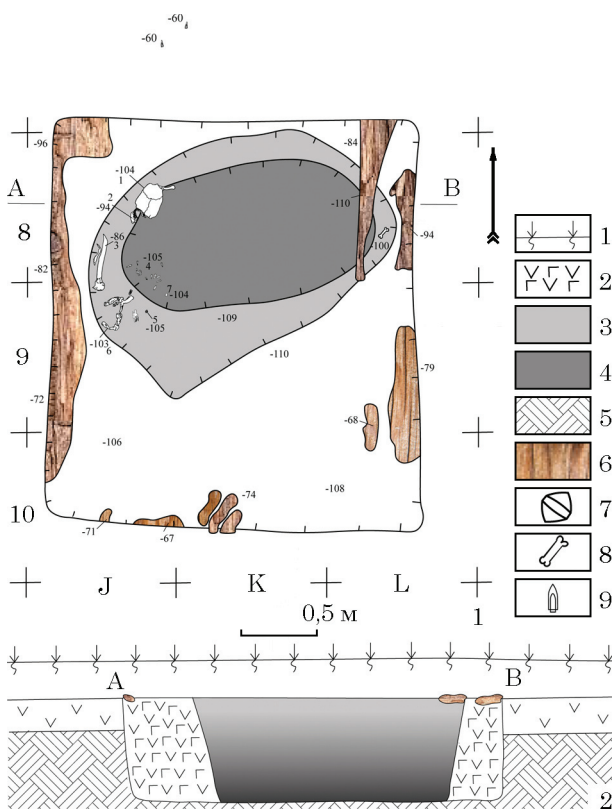

Рис. 14. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — загальний план; 2 — профіль заповнення могили. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — чорнозем із суглинком; 3 — грабіжницький хід на глибині 0,6 м; 4 — грабіжницький хід на глибині 1,10 м; 5 — материковий суглинок; 6 — дерево; 7 — бронзові бляшки; 8 — кістки; 9 — бронзові наконечники

Fig. 14. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — general plan; 2 — grave filling profile. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — chernozem with loam; 3 — looting shaft on depth 0,6 m; 4 — looting shaft on depth 1.10 m; 5 — mainland soil; 6 — wood; 7 — bronze plaques; 8 — bones; 9 — bronze arrowheads

ний набір кінської вуздечки, що лежав *in situ* (рис. 15: 1, 2).

Речовий комплекс. Представлений деталями та прикрасами кінської вуздечки та залишками сагайдачного набору.

Вудила (рис. 16). Знайдені біля північної стінки могили (кв. J/9), на глибині 1,03 м від реперної відмітки (рис. 11). Виготовлені із залізного, круглого у перетині дроту, кінці зігнуті у петлю діаметром 2,7 см. Довжина ланки вудил 8,8 см, діаметр залізного дроту 0,8 см. На території Лісостепу набули поширення з останньої чверті VI ст. до н. е. та використовувались протягом наступних двох століть (Могилов 2008, рис. 12—38, с. 190).

Псалії (рис. 17). Знайдені на дні могили, на глибині 1,03 м, були вставлені в петлі залізних вудил (рис. 16: 1). Виготовлені із заліза. Максимальна довжина цілого псалію — 13,8 см, розміри: центральна частина — 1,2 × 1,7 см, діаметр наскрізного отвору 0,6 см, максимальна ширина лопаті 2,1 см, довжина — 4,2 см, товщина — 0,3 см. Відносяться до типу S-подібних дводирчастих псаліїв з вісілкоподібним потовщенням у серединній частині, з кінцями, оформленими у вигляді широких, розклепаних та зігнутих у різні боки кінцями лопатей. Одні з найбільш ранніх екземплярів походять з поховання 1, кургану 1/2013 могильника Скоробір (Шрамко, Задніков 2014, с. 59, рис. 71), що за предметами античного імпорту, типами деталей вузди та наконечників стріл з сагайдачного набору датований кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2015, с. 270—279). На території Дніпровського лісостепового Правобережжя подібні псалії були виявлені у складі комплексу 5 поховання V ст. до н. е. кургану «Скіфська Могила» (Скорый, Хохоровски 2008, с. 133, 136, 138,

Рис. 15. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — залишки кістяка та предметів поховального інвентарю, фото; 2 — залишки кістяка та предметів поховального інвентарю, креслення (1 — череп; 2 — щелепа; 3 — кістки людини; 4 — бронзові вістря стріл; 5 — бронзові бляшки; 6 — бронзовий налобник; 7 — вудила, псалії; 8 — бронзова ворворка)

Fig. 15. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — remains of a skeleton and items of burial equipment, photo; 2 — remains of a skeleton and items of burial equipment, drawing (1 — skull; 2 — jaw; 3 — human bones; 4 — bronze arrowheads; 5 — bronze plaques; 6 — bronze flintlet; 7 — bronze bits and cheekpieces; 8 — finial)

140; рис. 1). На території Дніпровського ліво-бережного лісостепу — знайдені в значно більший кількості. Вони відомі серед матеріалів курганів 1 (1886) біля с. Вовковці, № 425 біля с. Кулишівки, № 14 біля с. Попівка (Іллінська 1968, с. 78, табл. XXXII: 9; XLVII: 5; LIII: 4); в кургані 502 біля с. Броварки (Галанина 1977, с. 52, табл. 28: 5). За спостереженнями О. Д. Могилова (2008, рис. 193) такі псалії набули поширення в останній чверті VI — першій половині V ст. до н. е.

Налобник (рис. 17: 8). Виявлений на дні могили (кв. J/9), на глибині 1,03 м, поблизу вудил з псаліями (рис. 15: 2: 7). Виготовлений з бронзи. Відноситься до типу налобників із гладким шестикутним щитком форма якого наближена до видовженого асиметричного ромбу з прогнутими стінками з горизонтально зрізаними вершинами, заокругленими краями та вертикально розташованою петлею (зламана) на зворотному боці. Петля мала висоту близько 0,7 см. Довжина щитка — 4 см, максимальна ширина — 2,5 см, товщина пластини — 0,2 см. Подібні предмети відомі за матеріалами розкопок курганів як на території Правобережного лісостепу, де вони були знайдені в курганах 396 і 413 біля с. Журовка (Петренко 1967, табл. 27: 16, 17; 28: 8—11), № 411 поблизу с. Пекарі (Галанина 1977, табл. 6: 3), в похованнях V ст. до н. е. так і в курганах Дніпровського лісостепового Лівобережжя, в кургані 499 біля с. Басівка (Ільїнська 1968, табл. XXVIII: 17; Галанина 1977, табл. 26: 19). Два подіб-

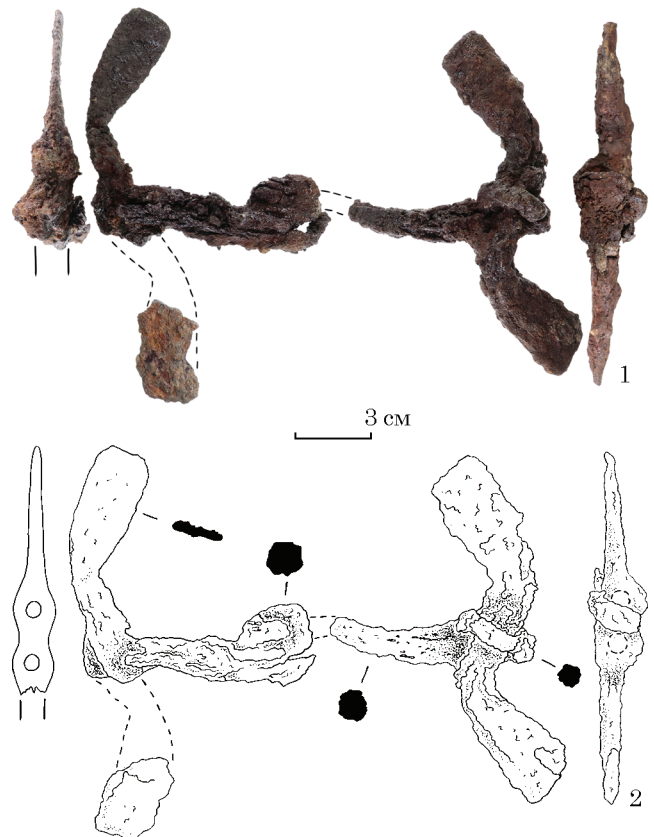

Рис. 16. Залізні вудила і псалії, поховання 1, курган 2/2023 (фото і рисунок С. А. Заднікова, І. Б. Шрамко)

Fig. 16. Iron bits and cheek pieces, burial 1, barrow 2/2023 (photo and drawing by S. A. Zadnikov, I. B. Shramko)

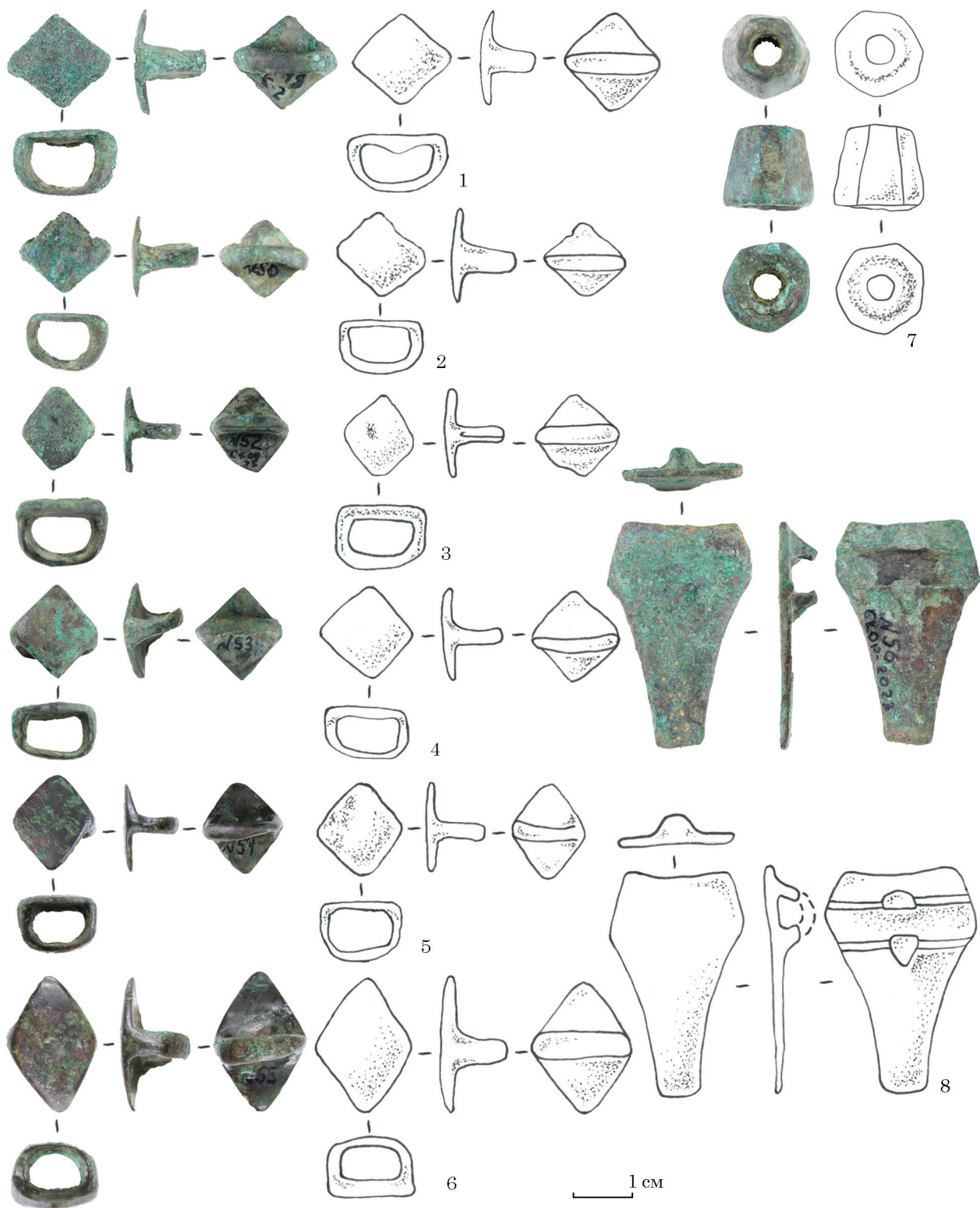

Рис. 17. Бронзові прикраси кінської уздечки: 1—6 — бляшки; 7 — ворворка; 8 — налобник (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 17. Bronze ornaments of a horse's bridle: 1—6 — plaques; 7 — finial; 8 — frontlet (photos and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

них налобника входили до складу уздечного набору з кургану 3 могильника біля с. Протопоівка (Сіверський Донець) (Бабенко 2008, с. 29, 31; рис. 1: 8, 9). Близький до нашого екземпляру за пропорціями та абрисом брон-

зовий налобник з гладким щитком походить ще з одного сіверськодонецької пам'ятки — з Коротичанського могильника (Бабенко 2008, с. 34, рис. 3: 3). На більш східних лісостепових територіях находимо доволі близьку аналогію

нашому екземпляру в групі Частих курганів на Середньому Доні (Либеров 1965, табл. 24: 10). У некрополях Більського городища налобник подібної форми походить з кургану 8 Перещепинського могильника (Махортих 2006, с. 72). Усі комплекси, в яких присутні подібні налобники датуються у межах V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 59). Для окремих об'єктів пропонується вужча дата. Так, поховальний комплекс кургану 3 Протопопівського могильника, на думку Л. І. Бабенка (2008, с. 35) слід датувати другою чвертю цього століття з огляду на присутність дрібних бляшок із щитком у формі ромбу. Саме такі бляшки були знайдені і в кургані 2/2023 некрополю Скоробір.

Бляшки (рис. 17: 1—6). Виявлені у кількості 6 екз. на дні могили (кв. J/8—9), на глибині 0,78—1,05 м. Виготовлені із бронзи. Плaskий, гладкий, неорнаментований щиток ромбічної форми з петлею на зворотному боці. Вони дещо розрізняються за розмірами, але безумовно утворюють єдиний комплект прикрас кінської вуздечки.

Бляшка (рис. 17: 1). Виявлена на глибині 0,78 м. у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Розміри щитка: $1,7 \times 1,6$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,4 \times 0,2$ см.

Бляшка (рис. 17: 2). Виявлена на глибині 0,85 м. у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Розміри щитка: $1,5 \times 1,6$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,4 \times 0,2$ см.

Бляшка (рис. 17: 3). Виявлена на глибині 1,02 м. Розміри щитка: $1,65 \times 1,6$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,4 \times 0,2$ см.

Бляшка (рис. 17: 4). Виявлена на глибині 1,02 м. Розміри щитка: $1,7 \times 1,55$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,4 \times 0,2$ см.

Бляшка (рис. 17: 5). Виявлена на глибині 1,05 м. Розміри щитка: $1,7 \times 1,5$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,3 \times 0,2$ см.

Бляшка (рис. 17: 6). Виявлена на глибині 1,05 м. Розміри щитка: $2,4 \times 1,6$ см, висота 1,1 см, діаметр пруту $0,4 \times 0,2$ см.

Бронзові бляшки з гладким щитком у формі ромбу та петлею на зворотному боці добре відомі у лісостепових пам'ятках V ст. до н. е. Найближчою аналогією їм є бронзова бляшка з поховання 1 кургану 24 Перещепинського некрополю поблизу Більського городища, знайдена в одному комплексі з петельчастими залізними вудилами та S-подібними дводирчастими псаліями з розклепанними лопатями трапецієподібної форми (Махортих 2006, с. 69, рис. 6: 1, 3). Подібні прикраси вузди походять з поховання 1 кургану 9 того ж могильника (Махортих 2006, с. 72, рис. 9: 2—18). На території Дніпровського лівобережного лісостепу в кургані 3 Протопопівського могильника, датованому другою чвертю V ст. до н. е. (Бабенко 2008, с. 29, 35; рис. 1: 3). Бронзові ромбічні бляшки

від кінської вуздечки в поєднанні з залізними петельчастими вудилами та псаліями з розклепанними кінцями лопатей зустрінуті в згаданих нами вище посульських курганах біля с. Попівка та Кулишівка (Іллінська 1968, табл. XLVII: 6; LIII: 2). Відомі вони і в більських некрополях. Так, два екземпляри знайдені у некрополі Скоробір, у кургані 9/1965 (Шрамко 1994, с. 109, рис. 6: 39).

Ворворка (рис. 17: 7). Знайдена на глибині 0,85 м, у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Відлита з бронзи. Відноситься до типу ворворок зрізано-конічної форми, 7-гранна. Розміри: висота 1,35 см, діаметр нижньої частини — 1,5 см, верхньої — 1,2 см, діаметр отвору 0,5 см. За спостереженнями О. Д. Могилова, бронзові зрізано-конічні ворворки на території Лісостепової Скіфії набули поширення у другій половині V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 78; Могилов, Диденко 2009, с. 210), але семигранні екземпляри, на думку дослідника (Могилов 2008, с. 423, рис. 193), з'являються у другій чверті V ст. до н. е.

Наконечники стріл. Два трилопатеві наконечники стріл, що потрапили на поверхню внаслідок пограбування, були виявлені за межами поховальної камери. У заповненні могили, у межах грабіжницького ходу виявлено скупчення бронзових наконечників стріл (рис. 15) двох видів: з виступаючою втулкою і різними формами головок та базисні наконечники із скритою втулкою. Усього з поховання 1 походить 35 наконечників, які розподілені на декілька типів (рис. 18: 18; 19).

Тип 1 — 1 екз. Тригранний, з трикутною формою голівки, виступаючою на 2/3 довжини вістря втулкою з вертикальними поглибленнями, що підкреслюють форму голівки (рис. 18: 1). Наконечники такої форми віднесені Г. І. Мелюковою (1964, рис. 1) до 2 типу другої хронологічної групи. Наконечник має висоту 2,7 см, маса — 2,24 г. Подібні наконечники відомі в савроматських комплексах V ст. до н. е. (Смирнов 1964, с. 319, рис. 26: 8).

Тип 2 — 3 екз. Трилопатеві зі сводчатою формою голівки, двома П-подібними ложками на 2/3 висоти вістря, що підкреслюють лінію виступаючої втулки та лопатей (рис. 18: 2—4). Два наконечника (рис. 18: 3, 4) мають підрізані кінці лопатей, один — (рис. 18: 2) вирізняється асиметричною формою лопатей: одна утворює невеликий шип, інша — підрізана. Розміри наконечників: висота 1,8 — 2,3 см, маса 1,67 — 2,0 г. Подібні наконечники знайдені в кургані 1G Марицинського могильника (Мелюкова 1964, табл. 7: Ж, 3), в кургані 8 могильника П'ятимарі I (Смирнов 1964, с. 319, рис. 26: 4г).

Тип 3 — 5 екз. Трилопатеві наконечники з баштоподібною голівкою, ложком Λ-подібної форми, підрізаними або опущеними кінцями

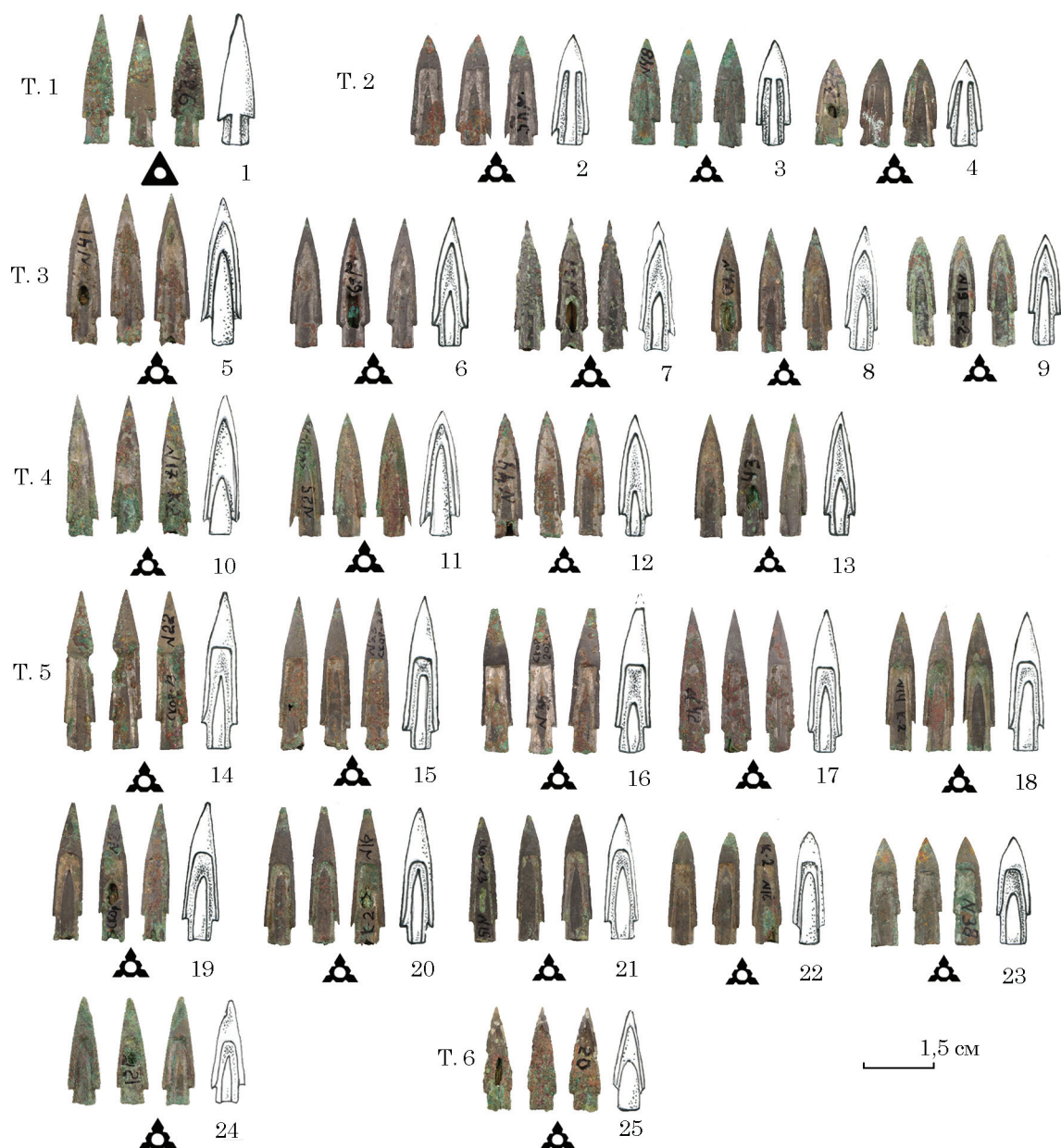

Рис. 18. Бронзові наконечники стріл з виступаючою втулкою (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 18. Bronze arrowheads with a protruding socket (photo and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

лопатей та виступаючою втулкою, без шипа, що виступає на 1/3 довжини вістря (рис. 18: 5—9). За типологією М. М. Дараган (2019) відносяться до 5/1 типу наконечників першої половини V ст. до н. е. (с. 239). Висота наших зразків: 1,77—3 см, маса — 1,61—2,27 г. Найменший з них — (рис. 18: 9) має висоту 2,3 см, масу — 2,06 г.

Тип 4 — 4 екз. Трилопатовий, з трикутною голівкою, підрізаними або опущеними кінцями лопатей, високим ложком Λ-подібної форми та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 10—13). Три наконечники мають однакову висоту — 2,6 см (рис. 18: 11—13), один — 2,9 см (рис. 18: 10), маса різних зразків — від 1,78 до 2,07 г. За класифікацією М. М. Дараган (2019)

можуть бути зараховані до 6 типу стріл першої половини V ст. до н. е. (с. 239, табл. 1).

Тип 5 — 11 екз. Трилопатові, з баштоподібною голівкою, ложком П-подібної форми, що охоплює 2/3 висоти вістря, підрізаними кінцями лопатей та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 14—24). Г. І. Мелюкова (1964) такі наконечники зарахувала до другої хронологічної групи — другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (с. 19—21). Серед виділених М. М. Дараган (2019) типів наконечників стріл першої половини V ст. до н. е. наші екземпляри відповідають вістрям 1 типу (с. 238, табл. 1). Більшість наконечників (рис. 18: 14—20) має висоту від 2,8 до 3,3 см, масу 1,99—2,71 г. Чотири наконечника (рис. 18: 21—24) вирізняються

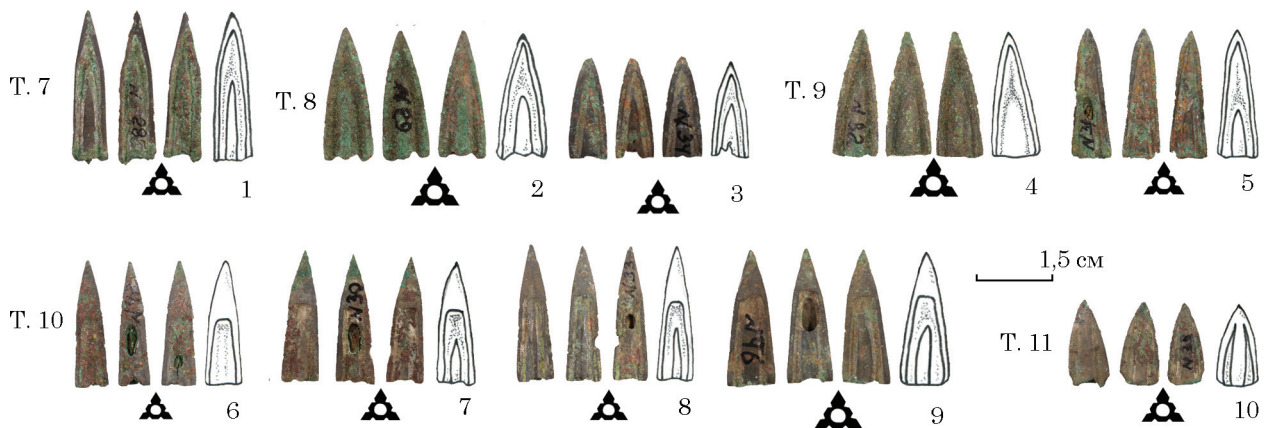

Рис. 19. Бронзові наконечники стріл із прихованою втулкою (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 19. Bronze arrowheads with a hidden socket (photos and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

меншою висотою, від 2,2 до 2,6 см, та масою від 1,38 до 1,91 г.

Тип 6 — 1 екз. Трилопате́вий, з трикутно́ю форми голівкою, ложком Λ -подібно́ї форми, підрізнаними кінцями лопатей та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 25). Висота: 2 см, маса 1,07 г. За М. М. Дараган (2019) вони відповідають типу 6/1 (с. 239).

Десять бронзових наконечників (типи 7—11) об'єднані у групу «базисні», що мають скриту втулку.

Тип 7 — 1 екз. Базисний. Трилопате́вий, з ложком Λ -подібно́ї форми на всю висоту вістря (рис. 19: 1) Розміри: висота 3 см, маса — 2,39 г.

Тип 8 — 2 екз. Базисний. Трилопате́вий, з трикутною формою голівки, ложком Λ -подібно́ї форми на повну висоту вістря, краї лопатей трошки звисають нижче рівня зрізу скритої втулки (рис. 19: 2, 3). Розміри: більш крупний має висоту 2,4, масу — 2,27 г. (рис. 19: 2), менший — висота 1,7, маса — 1,21 (рис. 19: 3).

Тип 9 — 2 екз. Базисний. Трилопате́вий, з трикутною формою голівки, ложком Λ -подібно́ї форми на всю висоту вістря, краї лопатей на рівні зрізу скритої втулки (рис. 19: 4, 5). Розміри: більш масивний має висоту 2,9, масу — 2,23 (рис. 19: 4), більш стрункий — висота 3,6 см, маса — 1,94 г. (рис. 19: 5).

Тип 10 — 4 екз. Базисний. Трилопате́вий, з баштоподібною формою голівки, ложком П — ої форми, що охоплює $2/3$ висоти вістря, краї лопатей на рівні зрізу скритої втулки (рис. 19: 6—9). Розміри: висота 2,1—3 см, маса — 1,48—1,76 г.

Тип 11 — 1 екз. Базисний. Східча́ста форма голівки, два ложка Λ -подібно́ї форми підкреслюють скриту втулку. Висота наконечника — 2,5 см, маса — 1,16 (рис. 19: 10). За розмірами, пропорціями та оформленням ложків подібний наконечник був знайдений на селищі біля с. Червоносово в басейні Сіверського Дінця (Задников, Шрамко 2003, с. 38, рис. 1: 5).

Питання хронології. За нечисленними речами, що залишились у похованні 1 кургану 1/2023, відкриті під двома невеличкими насипами комплексу можна віднести до другої половини VI ст. до н. е. Саме в цей хронологічний проміжок могли бути здійснені всі три поховання. На припустимість такої дати вказують однакові типи ліпних мисок з поховання 1 і 3, тип ліпного горщика над похованням 2. Форма кухледібно́го черпака з гладким ребром у нижній третині тулуба та відростком з поховання 1 відома на території лісостепо́вої Скіфії з першої половини VI ст. до н. е., проте вони також побутували і у другій половині століття, а саме у третій чверті VI ст. до н. е. (Шрамко, Шрамко, Задников 2018). До того ж серед знайдених у похованні 3 восьми бронзових вістрів стріл — 7 належать до типів базисних наконечників, що повністю відповідають трьом основним типам стріл сагайдачного набору з кургану 1/2013 некрополю Скоробір, датованому кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2016, с. 278). Можна припустити, що й поховання 3 відноситься до того ж часу. Складається враження, що поховання 1 під насипом I більш раннє, приблизно третьою чвертю VI ст. до н. е., а поховання 2 і 3, перекриті насипом II — більш пізні, останньої чверті або навіть кінця цього століття.

Іншу хронологічну позицію займає курган 2/2023. Не дивлячись на суттєве розорення поховання грабіжниками, важлива частина речового комплексу вціліла. Для вирішення питання хронології поховання важливі деталі кінської вуздечки, що збереглися *in situ*. До набору предметів кінського спорядження увійшли залізні петельчасті вудила, дводирчасті S-подібні псалії з розклепаними лопатями трапецієподібно́ї форми, шість бронзових ромбічних блях з гладким щитком та петлею на зворотному боці, бронзовий асиметрично-ромбічний налобник з петлею для ремня та бронзова конічно-зрізана семигранна ворворка. Кожен з цих предметів добре відомі на території Лісостепо-

вої Скіфії, в цілому час побутування більшості з них припадає на останню чверть VI — V ст. до н. е., хоча, на нашу думку, дату поховання можна обмежити більш вузьким хронологічним періодом. Додаткову інформацію про час поховання людини в кургані 2/2023 надають залишки сагайдачного набору, знайдені у заповненні могили. За спостереженнями О. Могилова (2008) залізни дводирчасті псалії з розклепаними кінцями лопатей були поширені у Лісостепу з останньої чверті VI до середини V ст. до н. е. (с. 423, рис. 193), бронзові асиметрично-ромбічні налобники — у V ст. до н. е. (2008, с. 59), але бронзові семигранні ворворки — з другої чверті V ст. до н. е. (с. 423, рис. 193). У такому разі, поховання з кургану 2/2023 можна віднести до другої чверті V ст. до н. е. Не протиричають запропонованій даті й типи стріл із сагайдачного набору. Серед 35 екземплярів помітно переважають трилопатеві наконечники струнких абрисів, витягнутих пропорцій (рис. 18). Лише невелику частку становлять базисні наконечники середніх та невеличких розмірів (рис. 19), що знаходять аналогії серед комплексів першої половини V ст. до н. е. (Дараган 2019) та в тих, що датовані науковцями другою чвертю цього століття (Бабенко 2008; 2014). Слід також відмітити декілька поховань з комплектом вузди, що майже повністю відповідає набору, знайденому нами. Звернемо увагу, що подібні набори кінської вуздечки набули розповсюдження переважно на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, були поширені серед мешканців Більського городища, де вони знайдені в похованнях переважно Перещепинського могильника та деяких похованнях некрополю Скоробір. Такі набори вузди залишали в чоловічих могилах воїнів, разом з предметами озброєння, частіше із сагайдачними наборами. Майже все такі комплекси датовані V ст. до н. е., що вказує на час існування сталої традиції обряду поховання представників військового стану.

Висновки. Цілеспрямовані дослідження окремих частин великого за розмірами курганного могильника Скоробір здійснювались різними науковцями протягом багатьох років. Накопичений археологічний матеріал дозволив встановити деякі особливості поховального обряду, зробити хронологічні спостереження та отримати виразний речовий матеріал, що вказує на приналежність похованих різним соціальним групам населення. Дослідження останнього десятиріччя були спрямовані на вивчення переважно південної частини некрополю, де вдалось виявити елітні поховання VI ст. до н. е. За результатами цих розкопок та аналізу матеріалів попередніх досліджень складається враження, що кургани панівної верхівки у VI ст. до н. е. розміщували переважно на відкритих територіях домінуючої височини урочища Скоробір. У питанні формування

південної частини некрополю нами простежено ще одна особливість розташування досліджених курганів по відношенню до майдану «Великий Скоробір» (рис. 1: 2). Найбільш ранні кургани, в яких відкриті поховання VI ст. до н. е. розташовані певним ланцюгом, північніше за групи курганів, у більшості з яких виявлені поховання V—IV ст. до н. е. (Шрамко 1994а). Таку тенденцію підтверджують і матеріали двох курганів, розкопаних нами у 2023 р. Ми не виключаємо, що великі кургани, що були розорені селітроварниками, так звані Великий Скоробір та Малий Скоробір відносились до часів розквіту Більського городища, коли остаточно сформувалась складна соціальна структура суспільства (Бойко 2017). Таке припущення опосередковано підтверджується фактом наявності перед Великим Скоробіром п'яти рівних рядів курганів, зафіксованих В. О. Городцовим у 1906 р.

Поховання, відкриті під насипами курганів 1/2023 і 2/2023 датовані нами другою половиною — кінцем VI ст. до н. е. та першою половиною — другою чвертю V ст. до н. е. відповідно. Вони розташовані поряд з більш ранніми курганами першої половини VI ст. до н. е. Курган 1/2023 — на незначній відстані від кургану 2/2019 другої чверті — середини VI ст. до н. е. та є пізнішим з групи ранніх курганів (№ 1—4, 8/1965; 1/2019; 2/2019) цієї ділянки некрополю. Курган 2/2023, вже відноситься до іншої, більш пізньої групи курганів (№ 5, 7, 9/1965), розташованих південніше, ближче до майдану «Великий Скоробір». Подальші дослідження дозволять скоригувати наші попередні висновки та з'ясувати за яким принципом формувався некрополь Скоробір та інші курганні могильники городища.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабенко, Л. І. 2008. Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.). В: Посохов, С. І. (ред.). *Проблеми археології Восточної Європи. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харків: Курсор, с. 28-38.
- Бабенко, Л. І. 2014. Колчанные наборы Протопоповского курганного могильника: состав и хронология. В: Лукьяшко, С. І. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы международной научной конференции памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 11-27.
- Бойко, Ю. М. 2017. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Київ: Котельва: Майдан.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.
- Городцов, В. А. 1911. *Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской гу-*

- бернии. *Труды XIV Археологического съезда*, III, с. 93-161.
- Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.). *Stratum plus*, 3, с. 75-106.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Дослідження некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 5-18.
- Дараган, М. Н. 2017. О формировании скифских колчаных наборов второй половины VI в. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 51-111.
- Дараган, М. Н. 2019. О колчаных наборах скифов первой половины — середины V в. до н. э. *Материалы по истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, с. 146-244.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2003. Памятники скифского времени в бассейне р. Ольховатка. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы истории та археологии Украины. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 110-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2002 р.* Харків: КримАрт, с. 37-40.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скифского часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скифського часу західної округи Більського городища*. Київ: Гротеск.
- Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на Среднем Дону. Свод археологических источников*, Д1-31. Москва: Наука.
- Махортих, С. В. 2006. Скифська вузда Перещепинського могильника. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 57-76.
- Махортих, С. В. 2011. Колчанні набори Перещепинського курганного могильника. *Археологические памятники Восточной Европы*, 14, с. 186-195.
- Махортих, С. В. 2012. Хронологія Перещепинського курганного могильника близ Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 145-160.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Мелокова, А. И. 1964. *Вооружение скифов. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2009. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195-216.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скифського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ: ІА НАН України; Котельва: ІКЗ Більськ.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии. Свод археологических источников*, Д4-5. Москва: Наука.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2008. Конское снаряжение из кургана Скифская Могила. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 132-141.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы*. Москва: Наука.
- Супруненко, О. Б. 1996. Розкопки Більського курганного некрополю «Б». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 88-120.
- Шрамко, Б. А. 1994а. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, с. 102-126.
- Шрамко, Б. А. 1994б. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.
- Шрамко, И. Б. 2016. Колчанний набір із погребення кінця VI в. до н. е. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 270-279.
- Шрамко, І. Б. 2023. Мідний казан ранньоскифського часу з округи Більського городища. *Археологія*, 4, с. 104-126.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 5-61.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробор у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 6-23.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020. Дослідження некрополю Скоробір у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 7-15.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 7-15.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Корост, І. І. 2020. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. *Феномен Більського городища 2020*, с. 22-70.
- Шрамко, И. Б., Снитко, И. А., Задников, С. А., Маляревская, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени с Западного Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 357-397.
- Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.
- Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology* 2016, p. 47-53.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.
- Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.
- Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

REFERENCES

- Babenko, L. I. 2008. Sporiadzhennia konia u naselennia siverskodonetskoho rehionu (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok V st. do n. e.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkiv: Kursor, s. 28-38.
- Babenko, L. I. 2014. Kolchannye nabory Protopyopovskogo kurgannogo mogilnika: sostav i khronologiya. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire*.

Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Meliukovoi (s. Kagalnik, 26—29 aprelia 2014 g.). Rostov-na-Donu: IUNTSRAN, s. 11-27.

Boiko, Yu. M. 2017. *Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorsky za skifskoi doby.* Kyiv: Kotelva: Maidan.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprov'ia (Ermitazhnaia kolleksiia N. E. Brandenbura).* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arheologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda*, III, s. 93-161.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh «prosvetakh» v «temnoe» vremia (VI v. do n. e.). *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S., Demchuk, Zh., Kariaka, O. V. 2019. Doslidzhennia nekropoliu «B» Bils'koho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2018*, s. 5-18.

Daragan, M. N. 2017. O formirovani skifskikh kolchan'nykh naborov vtoroi poloviny VI v. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 51-111.

Daragan, M. N. 2019. O kolchannykh naborakh skifov pervoi poloviny — serediny V v. do n. e. *Materialy po istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 11, s. 146-244.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2003. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Olkhovatka. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy istorii ta arheolohii Ukrainy. Zbirnyk dopovidei mizhnarodnoi naukovo konferentsii do 110-richchia XII arheolohichnogo z'zdu v m. Kharkovi 25—26 zhovtnia 2002 r.* Kharkiv: KrymArt, s. 37-40.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia).* Kyiv: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz.* Kyiv: Naukova dumka, s. 31-63.

Koppanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli.* Kyiv: Naukova dumka.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bils'koho horodyshcha.* Kyiv: Hrotesk.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Makhortykh, S. V. 2006. Skifska vuzda Pereshchepynskoho mohyl'nyka. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovyykh doslidzhen).* Kyiv: Shliakh, s. 57-76.

Makhortykh, S. V. 2011. Kolchannye nabory Pereshchepinskoho kurgannogo mogilnika. *Arkheologicheskie pamiatniki Vostochnoi Evropy*, 14, s. 186-195.

Makhortykh, S. V. 2012. Khronologiya Pereshchepinskoho kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Stratum plus*, 3, s. 145-160.

Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiya i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletia do n. e.* Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Evropy.* Kyiv; Kamianets-Podil'skyi: IA NAN Ukrainy.

Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2009. Prinadlezhnosti konskogo snariazheniia skifskogo tipa odnoi iz kolleksii Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Stratum plus*, 3, s. 195-216.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Lipleny posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kotelva: IKZ Bils'k.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2008. Konskoe snariazhenie iz kurgana Skifskaiia Mogila. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko.* Kharkiv: Cursor, s. 132-141.

Smirnov, K. F. 1964. Savromaty. Moskva: Nauka.

Suprunenko, O. B. 1996. Rozkopky Bils'koho kurhannoho nekropoliu «B». In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Evropy.* Poltava: Arkheolohiia, s. 88-120.

Shramko, B. A. 1994a. Novye raskopki kurganov v mogil'noe Skorobor. *Drevnosti 1994*, s. 102-126.

Shramko, B. A. 1994b. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, I. B. 2016. Kolchannyi nabor iz pogrebeniia kontsa VI v. do n. e. mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 270-279.

Shramko, I. B. 2023. Midnyi kasan rannoskifskoho chasu z okruhy Bils'koho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 4, s. 104-126.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bils'koho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2013*, s. 5-61.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobor u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2017*, s. 6-23.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020. Doslidzhennia nekropoliu Skorobir u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2019*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. Novi doslidzhennia kurhannoho mohyl'nyka Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2020*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Korost, I. I. 2020. Zakhysni sporudy Zakhidnogo ukriplennia Bils'koho horodyshcha: doslidzhennia ta interpretatsii. *Fenomen Bils'koho horodyshcha 2020*, s. 22-70.

Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliar-evskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni s Zapadnogo Belska. *Stratum plus*, 3, s. 357-397.

Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bils'k necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016*, p. 47-53.

Shramko, I. 2021. Bils'k (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bils'k fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodnavstvo*, 89, p. 139-180.

I. Shramko

EXPLORATION OF THE BARROWS IN THE SOUTHERN PART OF THE SKOROBIR NECROPOLIS

Skorobir is one of the largest necropolises of the Bils'k hillfort (8—4 centuries BC). Burials of various population groups were found within the necropolis. Despite the fact that the main features of the burial rite have been clarified, the questions of the time of origin, expansion, and principles of formation of the burial ground remain open. In 2023, two barrows from the Scythian period were excavated. The necropolis has been studied by various scholars for a long time. The researches of the last decade were aimed at studying mainly the southern part of the necropolis, where it was possible to discover elite burials of the 6th century BC. According to the results of the latest excavations and analysis of the materials of previous studies, the opinion is expressed that the burial mounds of the ruling elite of the 6th century BC were mostly located in the open areas of the dominant uplands of the Skorobir tract. It is here that there are two large mounds

destroyed by saltpeters of the 17th century, which were named Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir.

Next to them is a large number of barrows. The earliest of them, in which burials of the 6 century BC were discovered, are located to the north of the group of barrows, in most of which burials of the 5—4 centuries BC were mainly found, but in each of these groups, separate barrows with burials of the second half of the 6th century BC were discovered. This trend is confirmed by the materials of two barrows excavated in 2023. It can be assumed that «Velykyi Skorobir» and «Malyi Skorobir» are barrows from the heyday of the Bilsk settlement, when the complex social structure of society was finally formed. Indirectly, this assumption is confirmed by the fact of the presence of five equal rows of barrows in front of the «Velykyi Skorobir», recorded by the excavations of 1906.

The burials discovered under the barrows 1/2023 and 2/2023 are dated to the second half — the late 6 century BC and the first half — the second quarter of the 5th century BC. They are located next to earlier barrows of the first half of the 6th century BC. Barrow 1/2023 — at a short distance from the one No. 2/2019 — of the second quarter — the middle of the

6 century BC and is the later of the group of early barrows (No. 1—4, 8/1965; 1, 2/2019) of this section of the necropolis. Barrow 2/2023 already belongs to another, later group of mounds (No. 5, 7, 9/1965), located further south, closer to the «Velykyi Skorobir» square. Further research will make it possible to correct previous conclusions and clarify the principle of formation of the Skorobir necropolis and other mound groups of the settlement.

Keywords: Northern Pontic region, Dnipro Left Bank forest-steppe, Bilsk hillfort, Skorobir necropolis, barrows, second half of the 6th century BC, first half of the 5th century BC.

Одержано 5.04.2024

ШРАМКО Ірина, кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

SHRAMKO Iryna, Candidate of Historical Sciences, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1009-9262,
e-mail: i.b.shramko@karazin.ua.